

М. ТАРНОВСЬКИЙ

ЗАОКЕАНСЬКА ІДИЛІЯ

Нам душно!
Ми душимось ув атмосфері
Гидкої олігархії...
І смокче нашу—
 кров...
 піт...

Ненаситний Вол-стріт!

Нам душно!

.....
Руки!— ще довго муки?
Ноги— куди дороги?
Люди— що далі буде?
Ми душимось ув атмосфері
Гидкої олігархії...
І смокче нашу—
 кров...
 піт...
Ненаситний Вол-стріт!

БУРЯ

Чорна хмара піднялась,
Зачепила у блакить;
Розірвала білий сон—
Викликала гнів.

Ясне сонце натягнуло
 Дужий лук—
Випустило гострі стріли
Та розбило чорну хмару
 Вмить...

Загорівся лютий бій
І червона струна-луна
Поле червонить.

СМЕРТЬ МАЙСТРА

Оповідання

I

Степом розлилася прозора синька червненого ранку, понад колією свіжо пахла трава.

Артіль ішла, поспішаючи. Дванадцять людських постатей були мовчазні. Всім на обличчях ковзались неспокій і загадковість.

Лише сам артільний майстер Свирид Трохимович Береза інколи покашлював та час-од-часу вимовляв:

— Не отставайте, хлопці.—Повертав голову назад, вдивлявся з острахом у сизу даль, туди, де мала бути станція.

На сто сімнадцятій верстві, при обході ділянки цієї ночі він натрапив на тріснуту рейку. Чи може її хто розбив, чи так щось трапилось, невідомо. Досліджувати ж він не мав часу, бо її треба змінити ще до схід сонця, до виходу зі станції першого потяга. Змінити, щоб там не було. Інакше на Березу ляже стільки жертв. Потяг пасажирський. А попередити станцію він не міг.

— Скільки казав, скільки просив—протягніть до моєї будки телефона. Ні... Наче поглухли... Наче їм позакладало... А трапиться отаке нещастя.—Береза винуватий. На його ділянці катастрофа. Це ж добре, що помітив. А ні, тоді що?.. Потім:—як це воно? Нова ж рейка. Минулого року сам пришивав її, власними руками. Од чого б вона... Та врешті, це не важно. Важно те, що треба встигнути. Бо ж лиха, лиха скільки буде,—думав собі Береза, і що далі прискорював ходу. Біг. Вдивлявся перед себе в голубінь ранкову й почував, як з під солом'яного бриля йому викочуються на чоло великі гарячі краплі поту, котяться на обличчя, заливають очі.

А коли дійшов місця, де мала б трапитися катастрофа, спинився:

— Ось де вона, хлопці. Ну, до діла,—лагідно вимовив і обвів теплим поглядом артіль.

— А де ж Курдупель, Калач?

— Позаду лишилися,—відповів байдужий голос із гурту.

— Що ж вони, хворі чи що?

— Ні...—Це вже сказав Дмитрик. Так зве Береза комсомольця Лаврика.

— А що?

— Вони казали, що ви нас обдурили. Захотіли витягти рано на роботу, а для цього вигадали тріснуту рейку.

Береза знизав плечима, хвилину щось думав про себе й показав заступом:

— Дивіться...

Тоді вісім постатей—і Лаврик дев'ятий, з ліхтариком у лівій руці і ломом у правій—оточили показане Березою місце. Розглядали. По

одному одходили, здивовано переглядалися, мовчки нашвидку скидали з себе піджаки, мовчки витягали ломами костилі і мовчки розшивали рейки.

Далеко на сході рожевів обрїй і дув легенький вітерець.

Нова рейка лежала в канаві під насипом, і її треба було витягти. Береза перший скотився вниз, ухопився руками, мов обценьками за неї і що сили смикнув. Розляглася трава над канавою й один кінець іржавого пружкого заліза вискочив на поверхню. Тоді він знову взяв її і, напружуючи всі м'язи тіла, зібрався тягти на насип, але ойкнув, ухопився за лівий бік свого тіла рукою й сів зблідлий на траву. Зір його теплих очей розгубився. Губи затримтіли.

— Чого ж стоїте? Думаєте, що з вами жартують?—схвильовано запитав Лаврик артільних, що в цей час поставали на насипі й спокійно оглядали низину.—А ну, вниз!—скомандував він і покотився м'ячем у канаву. За ним один по одному покотилися й робітники.

— Ну!.. Беріться!—продзвенів Лавриків голос, повний волі й сили. Вісімнадцять рук дупко вхопили заржавіле, обризкане росою залізо:

— Ну?.. Раз!..—І рейка попливла вище до насипу.

— Ну?.. Два!.. Ну?.. Три!!!

Береза сидів, тримався рукою за лівий бік, і задавивши дихання, при кожній команді напружувався, ніби він теж тяг рейку. Тоді йому боліло в животі, ойкав. А коли рейка була на колії, він помалу, ледви пересуваючись, теж поліз на насип, сів на горбочку, і нетерпляче стежив за роботою.

Лаврик хвилювався, порядкував і з ломом у руках бігав з одного кінця в другий. Потім спинився і пильно почав удивлятися в той бік, звідкіля прийшла артіль. У просиньках ранішньої мли він помітив: насипом, не поспішаючи, йшло двоє людей, а за небосхилом, позад них, здіймалися шматки чорного, густого диму, заволікаючи рожевий прозорий обрїй.

— Хлопці!.. Потяг... Скоріше, ну?!—підлетів до гурту, заклав під рейку лома;—розшивка готова?

— Готова,—відповів хтось.

— Тоді... ну? Ррраз!!!

Мить і дві половинки заліза покотилися з насипу вниз, у канаву, а на їхнє місце лягла іржава, аж червона, нова рейка.

Хвилини бігли. В прозорій синій насипом ішло дві постаті, а за ними, виринаючи з-за обрїю, мчав потяг, розсипаючи іскри. Артіль працювала мовчазно, і лише вдари молотів по костилях розбризкували глухі звуки по степових просторах.

Береза, ойкаючи, і тримаючись рукою за лівий бік, блідий, із синьою під очима й на засмаглих губах, похапцем витяг із-за халяви ватерпаса, поклав на рейку і втопив очі у маленьку бурульку скла.

— Дмитрр... Підбий правий кінець,—одхиливши голову од рейки, ледви вимовив він.

— Дайте, я сам, Свириде Трохимовичу,—підбігши, попросив Лаврик, і вхопивши ватерпаса, похапцем поставив на перекладину, примружив праве око, дивився. Потім коротко й одрубисто:

— Можна!..

Застукало об костилі вісім молотків і застукало в грудях Березених серце. Вже чути було цокання коліс, шипіння пари й нервові чмихання паротяга. Береза схопився, став на коліна і підніс до гори червоного ліхтарика. Та ліхтарик на тлі голубого світанку зблід і був немічний, безсилий попередити катастрофу, спинити байдужий льот машини.

І вже тоді, як Лаврик поклав накладки і нервово зшивав рейки, до артіли підходили Курдупель і Калач, поволі, байдуже переступаючи з ноги на ногу. Береза звів на них очі й пильно докірливо подивився в їхні обличчя:

— І вам ото не соромно? — спитав він тихо. — Думали, що на роботу рано тягну... Бачите? — і показав рукою на нову рейку, і знову подивився на них докірливо.

— Чого ж роти пороззявляли... А ну, підсобляйте! — не одриваючись од рейки, крикнув до них Лаврик.

А вони, зійшовши з колії, поволі стягли з себе піджаки, поволі запалили цигарки. Потяг наближався, летів. Березі кололо в грудях і німіло серце. Всі хвилювалися, часто одривали зір од рейки й зляканими очима дивилися на льот паротяга.

Лишалось пришити ще один кінець. Треба десять хвилин... Тільки десять хвилин.

Лаврик сів лицем до потяга і трішки схвильований швидко пригвинчував гайки. Біля нього в напрузі товпилися всі.

Береза, спершись ліктями на землю й поклавши на долоні скуйовджену з просідками голову, мовчазно й сторожко дивився на Лаврика. Губи йому блідли, тримтіли. В очах зростав жах. Волосся на голові вставало, дротяніло, лізло вгору.

— Давай я, — підійшовши до гурту звернувся до Лаврика Курдупель, вихопив з-за халяви ключа і почав ним вертіти на зашиві. Береза глянув йому на руки й затримтів. Серце завмерло.

— Курдуп... Що ти? Що? — важко дихаючи, одчайдушно скрикнув він. Той мовчав і крутив ключем гайку. Робітники обернулися, розгублено подивилися на Березу.

— Хлопці!.. Курдупель одгвинчує! — зірвалося повне переляку з Березиних тримтячих губ, і жах глянув на робітників з його померклых очей.

Потяг гримів, насадив.

Кілька рук уп'ялося в плечі Курдупелеві й одкинуло з колії. А Лаврик спокійно пригвинчував рейку.

Потяг насадив.

Ще три хвилини, і він налетить, зірветься з рейок, з насипу, загримить, затріщить, а потім кров... зойки... м'ясо... жах!

— Що буде? Що буде? — різнуло в головах усім.

— Ах, ти сволоч!.. Гад!.. Сволл... — закричав Лаврик.

Береза підвів очі й побачив, як Курдупель, учепившись Дмитрикові в комір сорочки, тягне його з рейки. З Курдупелевого рота пирскала піна й вилітали глухі слова. А Лаврик, ухопившись однією рукою за рейку, другою пригвинчував гайку...

Згодом тривожно заревла репнута мідь паротягового свистка. Всі злетіли з насипу. Курдупель теж.

Потяг — от-от...

Береза впав ниць, принишк, охоплений жахом. Хвилина, і він почув, як паротяг налетів на нову рейку, як зацокали рівномірно колеса вагонів по ній...

А коли промелькнув останній вагон, підвівся й поліз, заплющивши очі й прислухаючись до місця, де сидів Лаврик. Робітники теж підвели голови й побачили: перед ними лежало тіло, одкинуте на бік під рейку, простягнувши руки до колії.

Що? Одрізало? — вирвалося трагічне з десяткох грудей, що тепер важко дихали, і голови знову схилилися до землі.

Десь далеко цокали колеса й шумів вітер, перерізаний нестримним льотом потяга.

Береза намацав тіло й не своїм голосом прошепотів:

— Дмитрику... Дмитрику...

Під його руками ворухнулася нога.

— Свириде Трохимовичу... Не хвилюйтеся...

— Цілий?!.. Дмитрику? — і Береза, розплющивши очі, звівсь на коліна, хвилину стояв охоплений матерною радістю, а потім наче підрубаний сів перед Лавриком.

Через хвилину робітники підрили під рейкою землю, підважили її ломами, а з під неї, між двох шпал, що зовні колії сходилися сучками, Лаврик висмикнув свою ліву руку.

— Трішки придавило, — сказав він і подивився на бліде лице Берези.

Курдупель і Калач стояли внизу під насипом і нервово палили цигарки.

II

Над містом спинився вереский серпневий вечір, і затримтів сріблиною на вуличних просиньках.

У провулки прокралася сторожка темінь, тихо пройшлася дворами, тротуарами, посвітила ліхтарі й сховалася в сутінках сонного передмістя. Тоді Курдупель і Калач, звернули за ріг, пройшли трохи і спинилися. На них з маленького вікна підземелля обдертого будинку впало жовте світло.

— От сюди... добра пивна, зветься „Ділова“. Тут на нас чекає й В'юн. Величати його треба не — товариш В'юн, а Григоре Даниловичу... Дивись мені... — пояснив Курдупель і, нахилившись постукав, у вікно.

Згодом одчинилися двері, а з далекого кутка темного коридора почувся голос:

— Здрастуйте, здрастуйте, молодці, і їм назустріч вийшов В'юн, взяв обох за руки й потяг за собою.

На порозі підземелля їх зустрів чоловік у білому фартусі, вклонився й хрипким басом довідався:

— Столика накажете приготувати?

— Так. У куточку. Щоб далі од людей. А потім пива й закуски, — відповів В'юн, підморгуючи що-хвилини своїми великими бровами й виблискуючи срібними гудзиками залізничної уніформи.

Офіціянт знову вклонився, показав рукою на столика, що стояв у темному кутку й зник.

— Це мій приятель. Ділок. Тряпцін на прізвище. Графом колись був, — ведучи в темінь Курдупеля й Калача, спогорда хвалився В'юн і посміхався крізь великі пухнасті руді вуси.

А коли вони сіли на стільці, з глибини пивної вирвалося скигління скрипки й гуркіт барабана. Химерно поєднані звуки двох музик клекотіли під низенькою стелею підземелля, змішувалися з п'яним галасом п'яних людей і шуміли в голові Курдупеля. Калач здивовано водив очима по безлічі людських голів. Його великі охляписті вуха ловили все разом, і плач скрипки, і гуркіт барабана, і п'яну гаму, що зривалася зі столиків. Він тільки вперше сьогодні приїхав до міста і вперше бачить таку привабливу картину.

— Весело мабуть живеться горожанам? — згодом спитав Калач В'юна.

— Дурню... А чого ж їм не жити? От ще махло, з таким вопросом до чоловіка образованого лізеш, — сердито проказав Курдупель у бік Калача і пробачливо подивився на срібні гудзики.

Пиво в склянках шумувало.

— Ну, розкажуй, Курдупелю, що там у вас сталося; — випивши першу склянку, запитав В'юн, і обперся ліктями на стіл.

— Що тут говорити. Сталося те... слава богу, що не сталося.

— І добре, що не трапилося, а то б...—додав до Курдупелевих слів Калач.

— Мало крушеніє не получилось... А всьому вина отой самий Береза... Ледацюга! Хіба майстрові так діло понімать нада... Туда треба людину з головою;—розповідав Курдупель, запиваючи кожне слово пивом:—і вот ежелі б, приміром, не я, та не вон,—кинув він головою в бік Калача,—крушеніє безпремінно сталося б.

Далі, нахилившись над стіл, він зашепотів тихо. А скрипка ридала, плакала. Надрепнутий жіночий голос допомагав їй, тяг:

Отец мой п'я-ница!
І етім чв-а-нітс-я!
І к гробу т-я-не-тс-я-я,
Уж с давніх п-о-о-р...

Біля столика, недалеко узвишся, на якому стояв музика, хлопець у лахмітті, розхристаний танцював і теж приспівував:

Купіте бублікі!
Горячі бублікі!
Платіте рублікі-і-і
Тря-ля-ля-ля...

— Отакі-то в нас діла. Береза—майстер негодящий!

— Та-ак! Приймьом во вніманіє...—одказав В'юн, перехиляючи чергову шклянку пива між великі пухнасті руді вуси.

А Курдупель, суворо глянувши на Калача, смикнув його за руку.

— Дак... дак... я... я, приставитель артілі, Григоре Даниловичу,—тримтячим голосом заговорив той.

— Ну?..

— Ми... хочему, щоб нам майстра іншого... от...

— Кого ж би ви хотіли?

— Та... от... як би нам Курдупеля. Він це діло добре знає. Хазяйський син...

— Про це я знаю. Знаю, що він син хазяїновитого батька,—і В'юн знову перекинув чергову шклянку пива,—мабуть більше за тебе знаю. Ще з того часу, як будували оцю залізницю. Тоді Береза в його батька, пам'ятаю, наймитом був, возив землю для насипів. Добре заробляли. Знаю...

А Курдупель смикав за рукав Калача.

— І як би не він, крушенія не минувати б. От, ей-богу, не минувати. Він успів покласти зашив. Да-а-а... не минувать би, Григоре Даниловичу. У майстри тільки Курдупеля... Вся артіль хоче. Ми просимо вашої милости...

В'юн кивнув головою, знову випив шклянку пива, запалив цигарку, і трохи помовчавши, протяг Курдупелеві долоню:

— Добре, хазяйський сину... Добре!

— Повік не забуду, Григоре Даниловичу.

А Калач, усміхнувшись, радо викрикнув:

— Тепер полити нового майстра. Полити!—і за прикладом сусіднього столика, кинув офіціантові незрозуміле йому слово.—Батаррррею!...

Потім пили, сміялися, голосно розмовляли. А на узвишші в руках чорноволосого, чубатого музики плакала скрипка й жіночий надрепнутий голос тяг:

— В прігоне трьох бра-а-а-д-яг;
Там п'ють матроси е-е-ль,
І жінціни с мушцінами жують табак...

Поміж столиків ходив у лахмітті розхрістаний хлопчисько, простягав до кожної людської постати кашкета й благав:

— Дядечку, дайте копійку... Одну копійчку...

За низькими вікнами підземелля голубіла серпнева ніч.

III

З ранку бризжав дощ, а небом пливли димчасті хмари. Височінь надстєпова була важка й сіра. Гадалося, що мряка заморосить на цілий день, тому Березина артіль вирішила на роботу не йти.

— Сотню шпал ще поспіємо змінити до зими. Ідїть краще в сарай перевіряти щити,—порадив Береза, коли робітники ранком зійшлися до будки.

А тепер він сидів у кімнаті біля столу й проглядав газети, що зібралися за цілий тиждень. Читав довго. Хотілося спати, руки поволі перегортали сторінки, а очі злипалися. Раптом вони широко розплющилися й зупинилися на заголовку: „Героїзм Курдупеля та байдужість майстра Берези“.

— Щоб же це було? Чи не про мене часом?—трошки схвильовано подумав він про себе й уп'явся очима в газету. Читав. А коли докінчив, жагуча біль стисла йому груди, голова запаморочилась, а газета випала з рук і зсунулася на підлогу.

— Як? Курдупель герой? Як же це так? Хто це бреше?—шептали його губи, груди важко й глибоко дихали, тіло застигло.

Так сидів він довго, заплющивши очі, а потім наче хворий підвівся, надів на голову широкого пожевклого солом'яного бриля, накинув на плечі брезентового плаща, і тихо ступаючи, пішов з хати до сарая, де працювала артіль. На дверях він спинився, обвів очима всіх, потрапив на Курдупеля. Той стояв закривши руки до кешені широкого сукняного галіфе, чухаючи пальцями вкрите сірою щетиною лице, дивився й собі на Березу гостро, нахабно, ніби викликаючи на герць. Але не витримав Березино погляду, одвернувся.

— Дмитрику, зайдеш на хвилинку в будку. Знову центр звіта вимагає, допоможеш мені написати,—перевівши очі на Лаврика, попрохав Береза.

— Добре, Свириде Трохимовичу, зайду.

— Тільки ж не гайся,—попрохав ще раз Береза й ще раз зміряв очима постать Курдупеля, що стояла спиною до нього.

На дворі моросила мряка, а височінь була сіра, сіра.

— Я зайду. Обов'язково,—підкреслив своє бажання Лаврик.

Тоді Береза повернувся й пішов до будки, тримаючись рукою за лівий бік і стискаючи зуби.

— Розхвилювався знову. А лікарі ж радили бути обережним. Забув.

Після того ранку, як він підняв рейку, йому й досі не проходять кольки. І лежав у лікарні тиждень, і не виходив з будки тиждень, а боліти не перестає. Та це нічого. Він помалу ходить, клопочеться, як не як, а порядкує, що-ночі обходить з ліхтариком у руці свою ділянку. Керує ремонтом і всюди встигає. Спасибі ще й Дмитрикові допомагає в усьому. Коли Береза лежав у лікарні, він працював за нього. І добре. Нічого не трапилося. На цілій верстві під його орудою артіль змінила шпали.

— Колись із нього буде добрий майстер. Роботящий хлопець, сміливий. Себе шанує,—так думає що-дня, думає й тепер про Лаврика Береза. Але йому про це не каже. Лише інколи подивиться на Дмитрика теплими батьківськими очима, усміхнеться, хитне головою, і все.

Біля порога будки Береза спинився, скинув бриля і, звівши догори голову, подивився в небо. А воно сіре й важке. Мокре, як хлющ.

— Мабуть і завтра не розгодиниться. Оце надходить осінь, мокроті, мокроті буде,—вимовляє до себе він і йде помалу в будку, біля столу нахиляється, бере з підлоги газету, в якій про нього написано, сідає кінець столу біля вікна, ще раз перечитує і, затуливши долонею очі, схиляє голову на стіл, застигає в непорушній мовчанці.

— Здрастуйте в хату, Свириде Трохимовичу. Чи не заснули часом? День важкий,—чує він од порога голос Дмитрика, підводиться й каже:

— Щось воно мені не добре. Бік болить проклятий і досі.

Лаврик підходить до нього і співчутливо оглядає його зморшкувате лице. Береза бере зі столу газету.

— Ось що пишуть отут-о, Дмитрику. На почитай,—показує він пальцем на заголовок,—що воно? Хто вони, оті Лопата та Ключ? До чого воно все оте говориться? Я не розумію, Дмитрику. Прочитай.

Прославши на стільці газету і обпершись на неї ліктями, Лаврик поклав на долоні щоби свого червонастого спокійного обличчя й почав читати. В очах йому засвітилися вогники здивовання, здогадок, люти. Губи затримтіли.

— Сволочі... Але хто?—дочитавши, проказав він і задумливо почав дивитися в вікно, де сіріла важка степова далина, тяглися поля й спадала аж ген там, під селом, у злодійську балку. Думав. Береза дивився на нього і теж думав.

— Хто б це... Хіба той...—крутнулось йому в голові, і думка заглибилася в давні минулі роки. Скільки вже літ, як він знає Курдупеля. Увесь його рід знає. Наймитував же цілих сім років у його батька, що живе й досі он там, у селі, за яром. Потім грабарем од нього працював, отут, на цій же таки ділянці, де й тепер. А коли залізницю було збудовано, кинув Курдупелів, перейшов на залізницю артільним робітником. Тяжко було, але на душі легше.

Революцію теж прожив тут. Били офіцери за те, що не хотів лагодити попсованої гарматами колії, дякували червоноармійці, що панцерника зумів перетягти через шматок розібраної залізниці. Грамоту піднесли. А три роки тому, по весні із робітника центр призначив на майстра. Не хотів. Одмовлявся тим, що не вправиться. Нічого не помогло. Сказали:—управишся. Працюй...

Тієї ж весни якось одного ранку в неділю прийшов до нього й молодий Курдупель.

— Я до вас,—благаюче промовив він.

— За яким же таким ділом до мене?

— Хочу в артіль. Робітником. Прийміть...

Подумав тоді хвилину Береза:—що ж, робітник з нього буде. Сили в ньому багато, здоровий—і сказав:

— Завтра вранці приходь. Робота буде.

Спершу він і робив не погано. А тепер, як вийде на роботу, ходить із заступом по колії, курить, п'є що-хвилини воду, мовчить, хмурить брови й зло з-під чола дивиться на всіх. Товаришувався з Калачем: той теж тепер схожий на нього. Останнього часу до міста з ним що-свята їздить, а приїздять п'яні й бешкетують.

— Що ж воно ото таке, Дмитрику?—після довгої роздуми запитав Береза.

Той одірвав од вікна зір задумливих холодних очей.

— Я гадаю, що це рука своїх. Але—не впіймавши, не кажи, злодій.

— Що ж робити? Брехня ж!

— Звісно, що брехня, Свириде Трохимовичу. І хай вам буде звісно, що Курдупель хоче бути майстром. Що робити?.. Треба їхати до міста. Хай придуть сюди. Подивляться. Облишити цього так не можна. Бо й справді подумують, що тут твориться хто зна що.

Береза знову сидів мовчазний. Йому на голову налягди важкі думки й було якось неприємно, навіть соромно. Але чому? Він же працює чесно. Може тому, що Курдупель хоче заступити його, вибити місце майстра?..

Лаврик ще раз перечитував замітку.

За вікном моросила мряка.

IV

В далені на колії деренчала дрезина. Видно було, що жене її мотор, бо пересувалася вона швидко-швидко, лишаючи позад себе купки білястого диму.

Вереснева синь неба заливала далі польові, а сонце підкочувалося все вище й вище.

Береза стояв біля своєї будки на переїзді, і, спершись руками на перила, дивився пильно туди, звідки прудко бігла великим жуком дрезина. Зір очей йому був напружений.

Лаврик сидів на канаві біля гурту артільних робітників, що в чеканні хвилювалися й часто палили махорку. Дим клубочками кружляв над їхніми головами, розставав у повітрі. Всі мовчали, щось думали й дивилися на колю, де назустріч прудкому жукові йшли Курдупель і Калач. Всім було трошки холодно і трошки лоскотно.

Березиною спиною теж інколи пробігав холодок. Вчора увечері він одержав з центру повідомлення, що в справі тріснутої рейки призначено слідчу комісію, і що сьогодні над обід вона має прибути на ділянку.

Коли ж його очі одривалися на мить од дрезини й перескакували на гурт артільних, на Дмитрика, йому в грудях робилося тепліше:— Вони скажуть все так, як було справді. Тільки дякуючи Дмитрикові, не сталося біди... Вони правду скажуть,—думав він.

Дрезина, поминувши застиглих над колією Курдупеля й Калача, підлетіла до переїзда. З неї встало троє людей. Двоє з них були в чорних пальтах залізничної форми, а третій худорлявий, високий у зеленуватій шинелі з голубими кантами. На комірці йому лежали сріблясті літери: ОДТГПУ.

— Ви майстер Береза?—підійшовши, запитав чоловік у чорному пальті зі смуглявим задимленим лицем.

— Еге ж, Береза... А то все артільні,—показав він рукою на робітників.

— Ми в справі рейки. Пам'ятаєте?

— Про це мене ще вчора повідомлено,—спокійно відказав Береза й довідався:—може в будку?

— Тільки в будку. Слідство, товаришу Береза...

— Прошу. Пожалуста. Тільки вже пробачте, що там тіснувато. До революції будувалося її, ніби на сміх.

І двоє в пальтах пішли вперед, а Береза помаленьку, за ними.

— Так оце ви, Свирид Трохимович?—спитав позад нього незнайомий голос.

Береза обернувся. Перед ним стояв той, що в довгій шинелі.

— Я... А що таке?

— Хіба не впізнаєте?

Розплющив широко очі, довго й уважно дивився в худорляве обличчя, окинув постать, а потім розвів руками.

— Ягор?.. Стрілько?..

— Нуда... Він самий.

— Отепер упізнав!.. Працювали ж разом в артілі. Тільки ти ж був тоді ще хлопцем. Пам'ятаю, пам'ятаю... Виріс... Так стрів би де, ніколи не впізнав би. Виріс... Розпитав би оце, де ти був, у яких краях та, бачиш, ніколи... Чи мо йти з ними?

— З ними,—усміхаючись, одказав Стрілько.

— Он як... Ходім же... Люди ждуть.—Береза рушив, а за ним пішла й довга шинеля. Згодом вони обидва зникли за дверима будки.

Тоді до гурту робітників підійшли Курдупель та Калач. Лаврик подивився на них, нервово встав, вийшов на насип і пішов ним туди, звідкіля прибула дрезина. Хвилини пливли чомусь довго. Далеко в степах куріли дороги, пилюга вирувала високо в повітрі і вирували думки в Лавриковій голові. Брала нетерплячка, і він, повернувшись, пішов назад швидко по-під насипом. А коли зрівнявся з гуртом артільних, його спинив голос Калача. Напружено слухав:

— Бачите, вже Лаврик утік! І ежेलі ви не покажете так, як я вам кажу, ми вас... того... Пойнятно? А ежелі йон получить місце майстра, вам могорич поставлено буде... Пойнятно?—ловили Лаврикові вуха, а серце билося хутко-хутко. До горла пливла пекуча біль.—І який з вас посміє бовкнути щось нащот йво... і на щот мене... я тому голову одкручу... Пойнятно?

Тепер Лаврикові сумніви розстали, мов паровозний дим у степах. У грудях було гаряче й боляче. Дуже боляче. Рушив з місця він, вискочив з-за насипу й, переплигнувши канаву, опинився посеред гурту.

— Гад!!!—ніби з репнутих грудей вирвалося йому, а зуби закрипіли, стиснулися міцно й забіліли двома сріблястими рядками:—Береза—негодящий майстер?!—і його очі допитливо побігли по обличчях артільних—Поганий, хлопці?.. Га?

Постаті робітників нервово заворушилися, але були мовчазні. Лаврик ще раз допитливо обвів усіх очима і знову спитав:

— А хто катастрофу попередив? Курдупель? Га? А куди Лаврик утік?... Куди?! Чого ж мовчите?!

Гурт знову колихнувся нервово. Напруження що-хвилини зростало. З боку стояв Курдупель і вперши в артільних очі, зло дивився на них.

— Чого ж мовчите?!—вирвалося на цей раз грізне з Лаврикового рота. Кулаки йому стиснуті двома камінцями й повисли в повітрі.

— Вони... лякають... проказав гурт.—Вони нахваляються повбивати...

— Хто попередив катастрофу?!

— М-ми...—знову проказали всі. А з кінця м'який голос додав:—Під твоєю орудою...

Тоді з Лаврикових очей бризнули іскри. Він миттю обернувся до Калача і стиснутим кулаком що сили вдарив його по голові. Той упав непритомний. В цю мить над Лавриковою головою повис шмат залізяки.

— Стоп!—крикнув гурт. Лаврик прихилившись, одскочив:

— Цього вже не буде! Ні... Не буде!—говорило разом кілька робітників, поваливши на землю Курдупеля й викручуючи з його рук шворіня. Той пручався, важко дихав.

— Ця гадина,—оддыхавшись, сказав Лаврик і показав пальцем на Курдупеля, а потім витяг з кешені газету:—Ось! Слухайте, що вони, ці дві нікчеми написали в газеті... Слухайте:

— На 117-й верстві за дорожнього майстра працює Береза! І от цей Береза, треба сказати, людина, що ніскільки не розуміється на своїх справах—мало не вчинив катастрофи пасажирському

потягові № 61.. І тільки дякувати героїзмові робітника артілі Курдупеля, катастрофу попереджено... Він, не розгубившись, встиг пришити нову рейку замість тріснутої старої в той мент, коли потяг ось-ось мав налетіти на нього. Треба замість Берези призначити на майстра тов. Курдупеля. Цього хоче вся артіль...

Лопата і Ключ.

Лаврик замовк і обвів усіх зором своїх очей. Хвилина мовчання. А потім запитав:

— Це правда?

Гурт захвилювався. Кожному стискалися кулаки й очі кожного шукали на землі Курдупеля.

— Правда? — перепитав Лаврик удруге.

— Ні! — одказали всі.

А з гурту вийшов кремезний, широкоплечий робітник, усміхнувся з під чорних вусів, підійшов до Курдупеля, спинився, довго дивився на нього, а через хвилину з усієї сили плонував йому в лице.

— Заяча твоя пика... — проказав. Ще хвилину постояв, а потім, зібгав долоню правої руки в кулак, підніс його до Курдупелевого носа:

— Во!.. Понюхай, чим пахне... Гнида! Тьху, — і обернувшись, пішов до гурту.

В цей час із переїзду почувся голос Берези:

— Хлопці, вас кличуть... Ідіть.

Всі рушили. Попереду йшов Лаврик.

І коли артільні ввійшли в будку, Курдупель підвівся з землі, підійшов до Калача, нахилився, узяв його під руки й поставив на ноги, повів польовою стежкою в напрямі села.

А як сонце скочувалося з неба, обминаючи попелясті шматки хмар, що товпилися навкруги нього, дрезина одходила од переїзда, застилаючи колію білими димчастими ряднами. На ній лицем до робітників, що стовпилися на колії, сидів у зеленій шинелі Стрілько й махав у повітрі кашкетом. Береза лагідно відповідав йому брилем.

V

Вони вийшли з будки, повернули в ворота й спинилися на переїзді. Береза глибоко зідхнув, подивився запалими очима на небо, а потім опустив голову й подав руку.

— Спасибі, Дмитрику, що допоміг упоратися з цими звітами. Як би сам, потягався б ще тиждень. Спасибі... Іди спати. Завтра раненько на роботу приходить. Завтра останній день... А там, спочивай... Спасибі.

Лаврик попрощався. Перебіг через колію, спустився з насипа, пішов і потонув у сивині вересневого, затуманеного вечора.

Небом котився місяць так само, як і давно-давно. І так само холодно горів жовтавим вогнищем на небесному тлі.

Береза стояв на переїзді й байдуже дивився по колії в сиву даліч, залиту туманами. Туди йому треба йти в обхід своєї ділянки.

Скільки він уже пройшов нею. Що - дня і що - ночі ходив. Півжиття свого стоптав на ній. А вона йому все однакова, любя, мила. Може тому, що він її й будував з такими ж, як сам. Може тому, що кожен шматок землі, кожна жменя піску, кожна шпала, рейка, костиль відчули дотик його жилавих м'язистих рук. Все він тут перемацав ними, власними, мало кому довіряє. Сам хоче знати, чи так лежить шпала. Чи так забито костия, як він уміє забити.

А ще сьогодні лежить на серці Берези спокій і в грудях тепло. Вранці одержав він з центру папірця, де пишеться, що справу з рейкою з'ясовано, його лишать майстром, а Курдупеля й Калача пропонують звільнити з роботи. Про це він їм уже сказав. І працювали вони сьогодні в останнє. Але чому, прощаючись, і той і другий дивилися на нього так зло й ехидно. Він же робив це не з власної волі. Наказ такий... Може й справді вони? Дмитрик теж оце увечері розповів, що й написане в газеті, і зірвана рейка — справа їхніх рук...

— І це все за мою доброту?.. Отак дякують?.. Майстром хотів стати, а мене закопати. Правду кажуть люди — вовка скільки не годуй, а він таки в ліс дивиться. Скільки багатієві добра не роби, а він усе крутить, щоб узяти з тебе більше, — подумав уголос Береза, поставив на перило свого маленького червоного ліхтарика й засвітив його.

— Ну, нехай Курдупель, то ж заjera, а чого Калачеві хотілося? Він же син одвічного злидаря, такого ж, як і я колись... Чого він домагався? Курдупель — майстра, а чого він?

Чув Береза, що старий Курдупель у зяті собі ладнає Калача. Молодшу дочку віддати заміж збирається. — Може через те й стоваришувалися?..

Місяць уже плив високо, а Береза ще стояв, дивився в сиву туманову даль, прилиту срібним місячним промінням на переїзді і чомусь згадав ту теплу літню ніч, коли він помітив підірвану рейку. А ще згадалося, що тієї ж таки ночі, недалеко 117-ої йому назустріч по-під насипом, крадучись, пройшло дві постаті.

Натрапивши на зламану рейку, він так і забув про цей випадок. Але чому тепер згадав? Може тому, що, повернувшись увесь спітнілий і схвилюваний, тоді в сараї знайшов тільки дев'ять робітників. Калача й Курдупеля не було. А коли вже вийшли всі на переїзд, щоб їти змінити рейку, зустріли й їх. Вони були тоді схвилювані й трохи злорадні. Де ж вони були? Казали, що на селі. Але чому так рано до будки прийшли? На роботу ж артіль виходить завжди, коли вже зійде сонце.

Береза тоді про це й не подумав. А тепер... Може були там?

Хвилину ще постоявши, він вийшов на колію й посвічуючи ліхтариком собі дорогу, пішов, пильно оглядаючи рейки, що лежали праворуч. Ішов. А туман густий, густий та сивий. І здалося йому, що бредє він рікою, ніг не видно. І рейки, мов під водою, блищать якось невиразно.

— І звідки його лиха котить сюди, та ще в такий час? — Це про туман спитався в мовчазної ночі Береза й подивився на свого маленького червоного ліхтарика.

А попереду степ, і по боках степ, ніби море пінясте, хвилями білими захлиснуते, залите. Ліхтар гойдається в Березиній руці, а очі вдивляються пильно в рейки, в шпали, в зашиви.

Дійшовши кінця ділянки, він спинився, подивився навкруги себе, кашлянув, повернув і пішов назад, оглядаючи знову рейки, що лежали праворуч нього, але вже інші.

З заходу дув вітер легенький і гнав через колію хвилі туманові. Вони котилися з степу, докочувалися до залізниці, здіймалися на насип, спадали на другий бік, ніби вода і знову котилися кудись на степовий обрій.

Береза почував, що ноги йому трішки боліли, а тілом опановувала стома. Та будка була вже недалеко. Ще верства, і він буде в теплій кімнаті, відпочиватиме.

Ішов. Придивлявся пильно до рейок, а інколи поглядав уперед, чи далеко ще будка. Але:

— Хто б то йшов? І чому колією? Що йому, дороги по-під насипом нема:—подумав він уголос і почав розглядати постать, що виринула з хвиль туману, йшла швидко йому на зустріч. І що йому тут треба?—уже схвильовано подумав Береза.

— Курдупель?.. Так... Він... Але чому такої пізньої пори? І що йому тут треба?—уже схвильовано подумав Береза.

Постать йшла швидко, наближалася зігнута, руки за спиною. Березі забилося серце. Він звернув з колії, спинився. Зрівнявшись з Березою Курдупель теж спинився.

— А ну, пролетарій, я хочу з тобою поговорити... Діло важне є! А ну, підійди сюди!—проказав він владно, але тримтячим голосом.

Береза підійшов.

— Говори... Що ти хочеш?..

Курдупель стояв мовчазний, дивився на нього озвірілими очима. Мить, і вирвалася з-за спини рука, вдарила блискучим ножом у Березині груди. З них вирвався зойк, жалібний, потім хрипіння. Тіло звалилося на землю, перевернулося в корчах і покотилося з насипу. Слідом за ним котився й Курдупель. У канаві він підвівся, підійшов до трупа й, нахилившись, приклав до грудей вухо. Слухав довго. Потім обтер об Березину одіж ножа, замотав обережно й повільно в білу тряпку й ткнув його собі за халяву.

Коли ж почали спадати тумани, взяв під руки в'яле мертве тіло, витяг на насип, поклав на блискучу холодну рейку, запалив цигарку, збіг з насипу й подався степом у напрямі злодійської балки.

А під ранок пройшов потяг...

* * *

Другого дня над вечір Курдупеля й Калача заарештовано.

Лютий 1928 р.

м. Харків.

ІНДИВІДУАЛЬНА ОБРОБКА

Товчене скло проти сонця грає барвами... Різними... Але весело!

От точнісінько ж так сміється Зіна... А в Артема не виходить: він тільки трішечки розтягне губи, покаже клаптик зубів, і вже. Зіна ж розкриває широко рота, під рожевими устами тоді дві біленькі підківки, а в очах більше полум'я, ніж багаття, і тоді далеко летять дзвіночки її голосу... раз у землю, раз у небо: хилитаються...

Артем вичікує—доки цей буйний сміх почне спадати, тоді нахиляється до вогню, прицілюється й знову продовжує фейлетона Остапа Вишні „Держись, хлопці“.

Зіна теж нахиляється, зазирає до журналу і... Артем почуває ніжний лоскіт її волосся та гарячий подих.

На його смуглявому обличчі виступають червоні плями, стає душно. А в голові жарт:—Що як би Вишню та посадив на тому ґрунті, що я зараз сиджу? Щоб вона вродила? Мабуть кинула б тінь на багаття!

— „Держись, хлопці, охоплюючи...“

— Ха-ха-ха... Ой!

— Що таке?

— Позбирай!

— Реготи?

— Та... намісто!

І знову Артемові лоскоче обличчя та пашисть гарячим...

Коли намісто червоненьке, а шия смуглява—гарно...

— А ну, тобі як?

— Та відчепись,—запізнився посоромитися Артем, бо червоненький разок наміста оперезав шию й навіть уже біленька хустка слухняно корилась голеньким, бруньчастим ручкам Зіни.

— Ха-ха-ха...—регоче Зіна, а він, розмотуючи хустку, намагається розгніватись:

— Що ти вигадуєш, Зінко? Насміхаєшся... Так, мов я й не людина...

— Хіба ти людина?! Ти—калікатура! Ха-ха-ха...—і раптом з дзвіночків на плач:—Ой, Артемочку, пожежа, пожежа...

— Га? Що? Де?—розгубився той.

— Штани горять!—кричить Зінка й виливає на нього цілий кушин води.

— Зінко!.. Кинь!.. та ну його к чортам... Це вже...—розсердився, але зараз же й замазав,—і напиться нічого буде!

— Хіба ти й п'єш?!—дивується вона, а потім застерігаючи:—не пий, не можна... бо втопишся... ей-бо... Артемочку, в кушині, ха-ха-ха...

— О-ой, я тебе втоплю, Зінко!

— Хто, ти?!

— А хіба що? Принеси тільки води!

Зіна хватає кушин і тягне Артема до стежки:

— Ой, гия, гия, гусоньки, на став...

— Добрий вечір, дівчино... — підхоплює Артем, і вже не опинається. А з-за верб місяць (червоний-червоний, тільки що прокинувся і вмивається в ставку), а небо с-с-синє, а в небі зорі.

— А про що, Артемочку, верби мріють?

— Так собі... хай...

Над ставом верби, а в ставу вербяна фантазія, за ставом верби (їй теж вербяна фантазія), а за вербами село.

— Зінко...

— Ну...

— Чого ти в комсомол не пишешся?

— Я?!

Десь співав півень, десь на далекому баштані прокалатала стукалка... Це одно.

А друге ось:

Із міста приїхав Анатолій і привіз кучерявий чуб догори, вугрясте обличчя, ніс, що ґрунтовно звис над губами і в куточках рота дві солоденькі складки.

Ну, приїхав, а його й обрано на агітпропорганізатора нашого осередку.

— Все ж, кажуть, не нас грішних, а в профшколі вчиться, хоча він ще й молодий комсомолец, зате, кажуть, парень свій... хоч і попів син. Заперечувати цьому ніхто й не думав, тим більше, що він (за його словами) „на ножах з батьком“. Обрали, і кришка. Після цього його батько залишився, як і був, попом, а Анатолія хлопці охрестили на „агітпопа“ (агітпроп же!).

І от сьогодні неділя...

А в неділю над нашим селом сонце. Далеко жовтіє степ і в ньому курять дороги.

Одною з них, що прутиком лягла аж до Семимогильського гаю, юрба квітками... Власне, юрба спершу, а де-далі в степ, то пари.

Одна, дві... ще... сім з половиною, бо гармоніста йде сам і тому він до гармошки додає свого ляскучого тенора:

Все татари, все татари
А я рускій чоловік;
Всім по парі, все по парі,
А мне парущкі да не-е-ет...

Вчителькина дочка голосно сміється раз—басом, раз—чорт її знає чим (бо й на гармошці такого голосника нема), гармоніста бере це на свою адресу й блаженно скалить зуби...

Вона ж регоче й не менш блаженно тягне:

— Ана-то-лію Гри-го-ро-вичу, це ще що!—свариться пальчиком.

Анатолій, тоном ображеного, веде цілу промову, що це вийшло якось випадково... що він і наміру не мав... і що він взагалі... ну... сучасна людина, комсомолец... етика... а їй, як майбутній комсомольці слід би вже... ну... акліматизуватися. Його красномовність, як звичайно, синтезується в очах та куточках губ.

— О, що ви, Анатолію Григоровичу, комсомолкою я зможу бути,—говорить вчителькина дочка,—бо це моя мета... мій ідеал,—і при цьому ідеально-гаряче з під чорних брів на Анатолія—полум'ям.

Він шепоче їй якусь дурницю, вона знову сміється, а тим часом рука повертається до попереднього положення: через шию на плече, так, щоб китиця її сягла ну... хоча б нижче плеча...

В степу сталі кіп, а з по-заних гарячі хвилі вітру. Душить полинем і ще чимсь.

А десь хтось позаду переривається колядковим мотивом:

Що пе-ре-дні ко-о-о-гози—чорти голомо-озі...

І тоді ляскущий тенор гармоніста розсипається:

Попереду Дорошенко, веде своє військо

Хорошеньке...

В цей час секретар осередку (дійсно таки Дорошенко) стоїть на валу Семимогильського гаю й на всю силу сповіщає:

— Стоп, машино—кочегар лопнув!

„Машина“ підбирає свого хвоста, бо тут сьогодні мають відбутися збори комсомольського осередку.

Ви маєте право запитати—чому іменно тут?

Відповідаю: (за Анатолієм): „По-перше, це історичне місце, по-друге, „літні умови“, ну, і по-третє, тут надзвичайно гарно!“

— До безу-у-мія...—шепоче вчителькина дочка й підносить до очей Анатолієвого бінокля.

За деякий час, значить, секретар осередку вважає, що так сказати, збори вже відчинено, а тому надається, значить, слово тов. Боголюбову, так сказати, Анатолієві, що в своїй доповіді, значить, науково висвітлює минулі, так сказати, времена...

„Машина“ (що її кочегар лопнув) машинально хапає клаптика з промови й свідомо (а звідци й несвідомо) переносить увагу на інше. Клаптик промови, клаптик іншого... бо ж „літні умови“, бо ж у дівчат уставки вишивані, пов'язки червоні, бо в гаю листом шумить і якась птичка-нахаба висвистує, хоч ти їй що... призовіть її до порядку!

На дорозі зупиняється гарба із снопами, на ній підводиться бриль і уважно слухає... Далі, зручніше вмошуючись, крекче:

— Комсомольці щось про козаків балакають... Паняй, Ванько!

Ванько цвьохкає батогом, а з гаю несеться буря оплесків... То Анатолій скінчив свою промову. О, він промовляти вміє! Навіть Дорошенко про нього тої думки, що він, як-не-як, а все ж культурна сила нашого, так сказати, осередку.

Анатолій витирає спітнілого лоба й сідає поруч учителькиної дочки, в очах якої безліч оплесків. — Хто має, так сказати, запитання?

І які можуть бути запитання, коли справу так докладно висвітлено, так зрозуміло з'ясував її т. Анатолій. Краще перейдімо до огляду самого місця. Бо хоча його й знають усі, як свої п'ять пальців, отже, тепер, після доповіді т. Анатолія... ну, звичайно... інше освітлення.

Пропозицію приймається одногolosно, а:

Як послала мене мати

Та й у поле жита жати

котиться на всі боки, котиться аж до протилежного валу, вдариться об нього, айкне й назад стелеться:

А я й жита не жала,

В борозенці лежала

галасливо, дзвінко, весело, довго...

* * *

А в цей час, на баштані біля ставка (там, де вечорами верб'яна фантазія) за кукурудзяним шелестом стоїть баштан і в ньому блакитно. Не дивуйтеся!

Бо Зіна надзвичайно любить сокирки й волошки, а тому покрівля зі внутрішнього боку геть уся блакиттю вквітчана. Квітки хоча й

посохли, а цвіт свій зберігли. Зіна вишиває рушника. Тягне блакитну ниточку й таку ж пісню... блакитну й тоненьку:

Калина-малина над яром стояла,
Калина-малина зісохла, зів'яла...

Й далі—шовково шарудить заполоч, все більше та більше повнішає узор...

А він такий: бугорок, на ньому стоїть вартовий і кудись пильно дивиться, а далі, аж до синього обрію, залягло місто й спокійно мріє—малюнок з прикордонної смуги. Все це ви можете побачити, взявши за 1926 рік № 4-ий „Молодого Більшовика“, бо звідти й перекопіював на полотно цього малюнка Артем і додав мережку, яку буде вишито знизу, серп сюди, молот туди, потім молот сюди, а серп туди.

Зараз же Артем лежить у куріні, гризе оливця й щось виводить на клаптику паперу. Поводить і знов гризе.

Дорогою віз рипить і помалу затихає, а в селі брудна, п'яна пісня хитається.

Артем підходить і подає папірця:

— На, підпиши!

Зіна відкладає шитво й бере оливця:

— Де, отут?

— І-і-і... а каже—я!.. Не зна, де розписатися... ось-де-чки!—показує.

Вона пише прізвище, завертає карлючку й тоді:

— Чого ти смієшся! Ти ж і так не вмієш!..

— Ну, то ще положим...—козириться Артем.

— Поло-о-жим,—перекривляє Зінка,—я тебе як положу!—і смікає Артема за холошу, а він як сніп падає на диню.

— Зінко! Ти хочеш, щоб я тобі її на голову надів... То я, брат...—затулила Артемові рота скибка кавуна, а навкруги танцюють дзвіночки Зінчиного сміху...

Він випльовує кавуна, витирає рукавом губи й ловить їх, а вони навкруг куріня—не впіймаєш!

Він обертається, стає за рогом, розставляє руки, а Зіні не стримати себе: вона летить в Артемові обійми. Пручається... Йй лоскотно...

— Ой, пусти, Артемочку! Ха-ха-ха...

— Не буду... Ой, не буду... ха-ха-ха...

Артем підняв на руках... Артем... підсковзнувся на розчавленій дині, і впав.

А Зіна заливається сонячним сміхом. Вона ладнає розпатлану косу:—ха-ха-ха, парубче...

У Артема в щоки пече... Може від того, що захід гарячий, може того, що й кавун он червоний, того що в Зіні обличчя горить, того що в Зіни ха-ха-ха іскрясте.

— Та не сто чортів я його матері,—б'є картуза об землю Артем, виймає табашницю й крутить цигарку...

— Ех, ти ж, Артемочку...

— Що?!

— Чудненький ти...

— Ну, то ще положим,—супить брови він і прямує до свого куріня.

А зі степу в довгої лози грає:

Рейдом зарвались глибоко в Польщу,
Чули „дайош“ під Варшавой...

При чому „дайош“—ракетою. Спереду тихо й позад тихо, а „дайош“—ракетою.

То комсомольці нашого осередку повертаються з гаю, взявши від нього те, що: це була колись козацька фортеця, що на цих валах колись лилася кров, що запорожці були герої, що вони ніколи не женились і майже весь час танцювали і що в секретаря нашого осередку, можливо, тече кров гетьмана Дорошенка. Залишили ж гаєві (а може й не йому... хто ж їх знає?) Анатолія та вчителькину дочку. Оце і все, коли не рахувати спорожненої позапартійним гармоністою восьмушкової пляшечки, що так одчайдушно об стовбур береста дзенькнула.

Артем виходить на шлях, чекає, доки з ним порівняється натовп, підходить до т. Дорошенка й каже:

— Я сьогодні не був на зборах...

— Знаю...—відповідає той.

— Так я не був тому, що їздив з батьком на ярмарок до Кринок, а повернувся пізно.

— Погано... Ех, і збори ж, брат, були... так сказати, з науковою доповіддю. Що вже весело було, так і куди там!.. Ну, я біжу... Всього!— і він подався навздогін за піснею.

В цей час сонце всміхнулося розлогою рожевою усмішкою й сховалося за обрій.

* * *

Анатолій повертався пізно. Над селом разів з тринадцять казанкувато бовкнув дзвін, і від ставу потягло холодком.

На баштанах індустріально шумить кукурудза, а на якусь відстань від дороги жевріє багаття.

— С-страшенно п'ють хочеться,—шепоче Анатолій,—а тобі, Люсік!

Люсік стомлено спирається на руку свого кавалера, осередкового „агітпопа“ й нічого не хоче... вона хоче тільки скоріш додому, ну, та ще, щоб завжди був близько Анатолій, цей хороший, милий хлопчик.

— А знаєш що? Ідеальна думка! Забігти на баштан і купити кавуна. Добре, Люсік?

О, вона згодна... Їй що—аби йому було добре...

— Іди, Толю!

І Толя прямує на вогонь, над яким нахилились якісь дві головки.

— Добрий вечір!

— Доброго здо-о, Толька!—дивується Артем.—Звідки й як?

— Та йду оце зі зборів,—нарочито везе Анатолій, а тим часом не вводить очей із Зіни,—та й надумав у тебе... заночувати,—раптом вирішує він.

— Так що ж, сідай... Ну, як там? У гаю були? А я, не той... запізнився.

— Ти, от що,—перериває його Анатолій,—знайди кавуна... бо я не сам... там ще один... я йому віднесу, хай далі хитає, а ми після...

— А хто ж там? Так може ж і він заночує?

— Ні-ні... То чужий парень, ти його не знаєш, він поспішає... Хай іде,—затарабанив Анатолій.

Артем пішов вибирати доброго кавуна, а Зіна схопилась і собі хотіла втікати.

— А ви ж це куди, тьотю?—медяно запитав Анатолій.

Зіна поправляє хустку й недбайливо кидає:

— Як усе будете знати, то рано постарієте...

— Та невже! Чому ж то?

— Та-а-а...—соромиться Зінка й затуляється рукавом, а з під нього зирк-зирк... на Анатолія.

— Чого ж ви тьотю, соромитесь? Я не зглазю, не лихий на очі... а ви? Може й мені затулитись?—натягає Анатолій кашкета аж на носа.

— Ха-ха-ха...—заливається Зіна.
 — А в вас і зубки гарненькі,—скалиться він.
 — Ті-і... який ви надсмешник...—ображається вона.
 — Ні каплі... Ага, кавун! Добре... я зараз...—хватає Анатолій кавуна й біжить до шляху, а Зінка кидається до Артема:
 — Хто це? Е-е-е!.. А де він? А чого в нього на околишку молоточок і... ще щось? Так оце той агітпропорганізатор! Комсомолец? А я думала... Ага-а! А патлатий, мов цілий рік між циганами вештався.
 — То-о марксіська зачіска.
 — Яка?—не розуміє Зіна.
 — Комуністичеська... ну, значить, як партійна...—пояснює Артем.
 — Пхі... і некрасиво, хоч платком запинай,—рецензує Зіна.
 Артем заперече, а Зіна мружить очі й про щось думає...

* * *

— Це ще що?!—дивується Люся.—Ви жартуєте, Анатолію Григоровичу?

Як що!—дивується теж Анатолій Григорович,—у мене досить важлива спілкова справа, а вона... дивується! Це мене обурює...

— А ви мене дурите! Я не зна-ла,—починає хлипати Люся,—я не зна-ла, що ви та-кий...

— Ну...—заспокойся, Люсінко... (цмок). Ти така гарна, розумна дівчина... майбутня комсомолка...—і знову поцілунок,—цілком спілкова справа, Люсінко.

— Спілкова, спілкова,—хлипає вона.—Ну, а те, що я собак боюся, вас не турбує?!—аж скрикує Люся.

Він її запевняє, що тепер собаки всі сплять, що тут їй лишатися більше небезпечно, тисне їй руку, оздоблює поцілунком і летить у соняшники...

А на селі десь гавкають собаки.

* * *

На баштані полум'я ще яскравіше... Але біля нього сам Артем. На біленькому фартушку скиба кавуна, скибка хліба, а в Артема—скибочка радісної усмішки:

— Сідай, Толю!

— А де ж це тютя?

— Зіна!—сміється Артем.—Пішла до свого куріня, тебе соромиться.

— Ти ж це що, Артеме, бабами обзавівся... Га?

Артем червоніє й виправляє: товаришами, мовляв, а не бабами.

А ще через кілька часу Анатолій знав, що Зіна—Черствяченкова наймичка, має 16 років, що вона з Трудолубового, і на баштані тільки вночі та в неділю вдень і те, що в Артема в кешені її заява про вступ до комсомолу.

— Таке цікаве,—затягається цигаркою Артем.

— Да!...—погоджується Анатолій, а в очі іскрою думка:—А чи вона ж знає програму та статут комсомолу?

— Е-е... цього мабуть ні...

— Ну, то й не приймуть,—ухвалює Анатолій.

— Ну, то полож... вона ж батрачка!—аж підводиться Артем.

— Що ж поробиш?!—співчуває той,—директива... остання директива...

— Ті-і, ти нещастя... так як же ж так?

Анатолій здвигує плечима.—Вчитись треба. А знаєш що?—підвищує він голос.—Хочеш? Я допоможу! За тиждень такими політиканами будете, що й ну! Ти теж мабуть політично ні к чорту! То ж то й е! А я за тиждень...

— Коли можна, Тольку... будь ласка... Ех, Тольку, як би... Ну, ладно... дякуватиму...

Десь далеко, через баштан, дідусь-голубок не спить...

Він виймає сопілку й крізь неї фільтрує архив свого суму... фільтрує й пускає його сновигати над баштанами молочно-золотим місячним сяйвом...

Гасне вогник... мріє...

За кукурудзяним шелестом сполохалось клепало.

* * *

З цього часу сьогоднішній вечір копіює попередні. Низка їх: біля куріня лампочка, спершись на курінь, сидить Зіна, поруч неї лежить Артем з давно забутою погаслою цигаркою в зубах і обое уважно слухають такі розумні, іноді навіть мало-зрозумілі розмови Анатолія.

Він повагом проводить рукою по зачісці, дивиться в небо, ніби там заглядів зовсім щось нове, і знову продовжує поважно і впевнено.

А збоку ще... іноді сидить дідусь із сусідського баштана. Він—увесь білий голубок. Сидить і... священно дрімає...

Ця напружена картина триває доти, доки Анатолій не вийме цигарки, і особливо виділяючи солоденькі складки по куточках губ, не скаже: „досить, реб'яткі...”

Тоді Зіна з Артемом ніби прокидаються від чарівного сва й глибоко зідхають.

А ще згодом,—усі трое біжать у степ, до ставу, кудитільки можна бігти, біжать і не наздоженуть галасу, що так далеко с-перед них забігає.

І лише один дідусь лагідненько всміхається, натоптує люлечку, нехотя в'ялить струмочки диму й шкутильгає до свого куріня...

А іноді біля ставу, як місяць лоскоче воду і вона сміється брязку-чим сміхом, Анатолій оповідає їм про місто, про життя в ньому, оповідає приблизно в такому тоні, що:

А в городі, в городі
Та весело жить;
Вийдеш на крилечко,—
Машина біжить...

А дідусь заперечує:—Що ж, братці, город... там тільки й того, що народ гулящий, а так!—махає рукою.—Я он був одного разу в Києві, так прокляті дома без стріх, без нічого...і від дощу сховатись нікуди...

Всі регочуть, а дідусь натоптує люльку... Він—біленький голубок, такий невинний, і коли йому заперечують, він завжди погоджується:

— Таке... таке... а як же?

А буває так, що й дідусь розповідає про своє тління. Розповідає мінорно, забиваючи люльку, і що далі в минуле від сьогодні, то сумніше, тихіше... Опівночі на далекій залізниці свисне паротяг і глухо далеко вибиває такт...

Тоді Артем перевозить через став Анатолія.

А ось іще:

— Дідусю, ви за молоду... любили кого?—пучок слів тугенький, здавлений.

— Ех, діточко моя... бувало... бувало... Ех, донечко моя...—зідхає дідусь глибоко-глибоко...—аж до тих часів,—і знову починає муркотати про далеку свою молодість, аж поки шелесне осока, тупо клієне човен у берег і з нього вискочить бадьорий і трохи незграбний Артем:

— От... такі бували вечорі.

* * *

В яру явори, а поміж них дорога в'ється. На заході рожева смуга тане і в розпущі десь журавель журбу рипить... Це вечірня пісня нашого села... Така вона...

А над нею стоголоса молодеца:

„Ой, матусю, голубонько, дай води напиться... Гей!
В тебе донька гарнесенька, дозвожь подивитися! Гей!“

І летить-летить те „гей“ аж до ставу і там як грудочка, що нею діти „бабів перевозять“, з хвилі на хвилю—лясь-лясь: у вербах множитья...

По дорозі білий дідусь, біля нього Артем.

— Ой, хай воно пощезне, як так даліко..

— Нічого, діду, вже близько... хоч раз послухаєте.

— Та таке, таке... погоджується голубок,—та чи впорається Зінька на три баштани?

Ого, діду, не турбуйтеся!—То дзига!

— А таке, таке...—усміхається дідусь, і вони виходять за ріг парку.

А там будинок. У ньому вікон ясно, з них ясно світло, а над дверима:

— Сель-бу-ди-нок...—розбирає по складах голубок.

Побіля нього: дівчата соняшники лущать, хлопці діловито курять, парубійки ж, піонерського зросту, „бички“ стріляють, басом балакають, одчайдушно затягуються й класично чвіркають.

В ньому: двері сюди, двері туди.

— Хто радіо—будь ласка,—запрошує черговий до залі й пропускає Артема, а за ним дідуса...

Альо!... Альо! говорить Москва... станція комінтерну...

— Ти диви!—вражений дідусь.—Як живе...

— А ви ж то як думали?! Шутка!

— А таке...

Дідусь недовірливо оглядає трубу, всміхається, водить головою обіруч:—от таке, мов, бачили!—і похитав сріблястою купою чуба.

Альо!... Альо!...

Тільки-но Артем відхилив двері до другої кімнати, як реєстратор протяг: Артем Бандура...

— Єсть!

— Бого-любов Анатолій!... Цей знявся з обліку,—пригадує реєстратор і веде далі...

— Збори комсомольського осередку сьогодні мають бути, та-скаць, закриті... так що-о-о... позапартійні, значить, будь ласка...—вибачається секретар осередку...

І коли вже було проведено всі формальності, Артем, голова зборів, надав слово секретареві райкому това-а-а...—запитуюче тягне він.

— Не важно,—перериває той.—Справа ось в чім, хлоп'ята... Ви тут наробили делов... В той час, як низка з'їздів і ЦК підкреслюють тето, й те-то, у вас... вчителькина дочка... справа не в тому! Справа в тому, як усе це робиться... так-то й так-то... Боголюбов... зріст по лінії... то-що.—Всі здивовано переглядаються, шепотять, а секретар райкому немилосердно рубає все на світі, не обходячи навіть і т. Дорошенка.

Коли ж він скінчив, Дорошенко брав слово й брали інші:

— „Ми що... ми не проти того, щоб дочку вчительки... чорт з нею!.. не затвердили ви?!—Ну, і хай!.. А що за Анатолія, то... може ще хто скаже? Гріх говорити погане...“

І Артем наприкінці суперечок, навіть, наводив факти на користь Анатолія.

Секретар райкому кушпеляв чуба і ввесь час кидав:

— Жаль, що його нема... Ну, ладно! Виясним... Побачим... Ех, як би це він!...

Тоді ж: Анатолій з товаришем з міста, що гостював у нього останні дні відпуску, виходять від учительки. Їх проводить Люся.

— Ну, так гляди ж, коли заїдемо, щоб усе було на поготові... Не забудь справи від осередку... Ну, всього!

— До побачення... — облизалась ісусувата постать Анатолієвого товариша.

— Я жду! — кинула Люся, ховаючись у сінях. Цєї ночі вони їдуть до міста. З ними їде й Люся. Її у цьому році страшенно везе. Вона склаала іспита на підготовчий курс педтехникума.

Мама така рада. Милий Толю!...

А „милий“ Толя простує зі своїм товаришем на той бік ставу, до баштанів.

— Що ти, поїхати так?! Це ж дурість!... А я не дитина...

— Ну, ладно... Вона що, батрачка? — цікавиться товариш.

— Так... Але ж дівчина! — як смик... — запалюється Анатолій, — як гляне, — сорочка в'яне!... ну, вже про те, що під сорочкою, і не питай.

— Цікаво. Тільки моя то роля? Я ж не каталізатор!

— Анатолій цього не мав на увазі... — Забув, і тепер аж зупинився: — Вірно! Вертаюся! Хоча-а-а... знаєш що? Ідея! — і він не-вість що шепоче ісусикові, той шулиться, вигинається, придушено хіхікає.

Вони повертаються понад ставом. Там доріжка плямами... Де тінь — нема плями, де місяць — біла пляма. А обабіч куші; калина з одного боку, верболиз переплетений вовчими ягодами — з другого, а ще — сріблясті верби.

— Ти тут побудь, а я піду... Пам'ятай же... — шепоче Анатолій, а ісусувата постать гнеться за колоною і вмирає. Тільки цвіркун, ніби міліціонер, не-вість що подумав і почав сюрчати на сполох. Засюрчить, і знов тихо... бо на стежці, що до ставу, медом ллється:

— Через дві години я буду на станції... Не міг, Зіночко, поїхати, як би ти знала... Зіночко!... — шепче Толька.

Зіна повісила голову, а в руках косу мле: заплете, знов розплете... їй і весело, і сумно. Радісне те, про що вона останні дні мріяла... ось воно! Сумне: — не надовго...

— Забудеш ти мене, Толю...

А в грудях хтось струни перебирає, і по тілу п'яна мелодія... — Ой, Толічко!... — тане Зіна.

Лоскоче місяць воду й голубить береги. А на березі трава росіяна прохолодою до голих литок і Анатолій до лица жаром:

— Зіночко!... — розстібає кохту...

— Тольку... — пручається вона, — не роби цього, не треба...

Але він затуляє їй рота поцілунок, від якого п'яно, від якого душно й тісно грудям, від якого не треба кохточки, бо:

— Після нас, Зіночко, не буде нас! — плете свої тенета Толька. — В цьому році я закінчу школу, тоді... ти — моя... — і знову довгий пекучий поцілунок, від якого кров скаженіє.

— Ой, цього не треба... — благає Зіна. — Толю... Тольку... — Анато-олій — хоче скрикнути, і німіє.

Тільки місяць витрищив свої дурні баньки й перекосився усмішкою. Раденький... не обридло, а вже й лисий...

Що ти, в паузі бібліотеку відкрила? — підводиться Анатолій. — Що це за книжка?

— Ой, то устав комсомолу... Артемів... Толічко...

— Знайшла місце! А-хи!—роблено кашляє він. І тоді за кушем злодійкувато тінь гойднулася і, сюди.

— Яй-яй...—усе бачив... що ви тут робили... Яй-яй... і мені...—труситься ісусувата постать, торохтить зубами...

— Тільки!—ридає Зіна...

— Ну, що ж я можу зробити...—безпорадно заявляє той,—значить... треба... бо це скільки світу, стільки й нас буде... Давай!

І Зінка, як сніп падає на землю.

Десь ув одчаї цвіркун схопив за груди тишу й немилосердно терзає...

— Цього, Зінко, нікому говорити не можна, бо сорому й не обберешся,—повчаючим тоном кидає Анатолій, і йде до води руки вимити, а над Зінкою трусяться руки ісусуватої постати, тягнуться до грудей...

* * *

Розходилися з сельбуду пізно. А коли розходились, то рвали на клаптики пісню й розносили по всіх кутках. Рознесуть і заспокоять.

У Артема від сьогоднішнього головування голова обертом іде; чого тільки не перебалакали... хай йому... А-ну, зрадіє Зінка, що заяву здав?—думає Артем,—ні, полякаю, скажу—не прийняли... прискорює ходу він, а за ним чапає дідусь...

— Ну, що діду, як?

— Радівон? Як же... добре та й годі!

— Подобалось, значить?

— А чому ж... грає добре... от тільки балакає сквернуvато... рипить, як татарин возом, тільки дрімається, а грає добре!...

— Аби грало...

— А таке,—пахкає дідусь люлькою.

Біля куріня тихо... нема нікого.

— Мабуть Зінка спить!.. насторожувала...—бубонить дідусь.

— Нехай...—всміхається Артем, розводячи багаття,—ми йй ось устроїмо штуку.

Він похапливо крутить цигарку; на його смуглявім, із застиглою усмішкою обличчі грається тінями полум'я... лащиться...

Через кукурудзу, з Черствяченкового баштану ледви ступає постать. Підходить і жбурляє щось:

— На-те... вдавiться ви нею... Всі-і-і ви од-на-кові...—ридає Зінка і йде назад.

Щось летить й падає в огонь. Книжечка. На обкладинці літери: „Устав ВЛКСМ“.

— Зінко! Що з тобою?!

— Зіно, дітко моя, що трапилось? Ех, молодість... Таке... таке...—мугиче дідусь і йде за нею.

А Артем дивиться на книжечку червоного жару. Вона перегинається, корчиться.

За курінем шелестить кукурудза і чомусь шелест у неї остюкуватий.

Біля Зінчиного куріня муркоче голубок... Що?—може пісню своєї молодости...

На далекій залізниці свиснув паротяг, а над селом, у межах вальсу „Осінній сон“, заблудила гармошка й ніяк не визволиться.

В ПАЛІТУРНІ

Листя дерев п'є соки землі. Соки землі піднімаються до найвищих верховіть, до найменших листочків каналами корінів, цівками стовбурів... Стовбуром і корінням зв'язано листочок із землею, соками якої він живе. Це я добре розумію. Це така проста істина, це навіть не з царини натур філософії. Але це гнітить мене. Цей зв'язок гнітить мене. Бо теля родиться від корови, порося від свині, а лоша від кобили... Як перейдеш закон? Друзі мої! Я хочу бути одвертий, хочу трішечки спогадів. Ах, спогад! Приемна й прикра річ. Бо приємно згадати радісну, безжурну картину зі свого життя, знову зарожевіти пережитим дитинством, коли дитинство було, коли не забулося воно, як забувається кошмарну маячню, десь лежачи в тифу під стіною брудного бараку, на степовому забутому полустанку... Буває таке дитинство. Тоді прикро. Тоді просто ставляєш хрест—дитинства не було, а народився ти на світ білий віком дванадцяти років... Народився на світ білий, припустимо, лошам. Бо є на світі зв'язок—від кобили родиться лоша, а порося ніколи не родиться од кішки.

Я народився на світ віком десяти років і народився палітурником. З того часу я перемінив не одну професію, був бібліотекарем, „пішмашиністкою“, режисером „живої газети“ діловодом, працював на бурякових плантаціях, але моя перша професія позначилася на мені...

Я люблю книгу, я з внутрішнім тримтіння перегортаю сторінки старої, забутої, нікому непотрібної книжки—я відчуваю, життя б'є з кожної найдрібнішої літери, що так подібна до безлічі інших відбитих на жовтих аркушах... Так життя гарячим струменем б'є з кожної літери. Тоді, коли мені було десять років, я більше за інших любив книжки, друковані стародавнім „петровським“ або „елізаветинським“ шрифтом, з дворогою літерою „ять“ і впертим коштрубатим, незграбним, наче в нього відламали праву руку „твердим знаком“... Я побожно перегортав сторінки старих томів „Русской Старини“ або „Отечественных Записок“, нічого не розумів у закрутистих писаннях і милувався стрункими шерегами, колонами літер... колонтитули на верхньому полі аркуша здавалися мені командувачами колон, і що більше цифр мав колонтитул, то старший мав бути командувач... Читав я усякі книжки без контролю, без вибору, що траплялося під руку. Траплялися книжки дитячі, але я не любив книжок про дітей, що їм добре жилося, що їх любили, обдаровували цяцками й цукерками вдома, а в школі ставили „п'ятьорки“.

Школа!

Десяти років я вже викреслив чотири роки зі свого життя, проведені мною в хедері... Я мав бути в ньому більше, але був нещасна дитина, на мене сипалися заслужовані й незаслужовані негоди. Та, як каже мудре прислів'я, „не було б того щастя, так нещастя допомогло“.

Раїса Лейзерівна—дочка нашого „ребє“ викладала нам російську мову. Вона мала іезуїтську звичку битися ребром правої руки по чому

влучить. Збоку мене сидів літній белбас—син місцевого аптекаря, Юрка. Йому мусило влетіти, а влетіло мені. Він не визнавав м'якої вимови. Тому, коли Раїса Лейзерівна загадала йому читати з Гоголя, він прочитав: „Тарас Булба как толко приехал“ і т. д.

Раїса Лейзерівна розмахнулася, хотіла вдарити його, а попала мене в горлянку... в мене посипались зелені, червоні й сині ліхтарики з очей, з носа потекла червона юшка, я підвівся, поточився й вийшов з класи... Більше до хедеру я не вертався...

Тоді я й народився палітурником.

Спочатку мене вмовляли йти знову до хедеру, потім наказували, затим загрожували вищою мірою кари, а після всього таки покарали батько братовими підтяжками, бо я в-перше до школи йти не хотів... До школи я й не пішов, і мене зіслали в палітурню.

Палітурня містилася в одному з нами подвір'ї в маленькій критій очеретом хатинці... Очерет той уже кілька років як почорнів, злежався крихкою та прілою масою, бо хатину мабуть од віку не перекривано... А коли вряди-годи господар подвір'я наважувався робити ремонт—шили новий гребінь.

Тоді хата набирала комічного вигляду й нагадувала мені мелеївського двірника Савку, що ходив обшарпаний та брудний, але в новому чистому, з блискучим козирком, кашкеті.

В хатині було дві кімнати з маленькими вікнами, так що доводилося палити світло—лише сонце звертало на захід. Низька стеля з почорнілими, немазаними, кривими сволоками завжди була в павутинні, а до того ще підмайстер Панько мав звичку ліпити до сволоків зайві чи браковані корінці, половинки обгортки, або просто шматки кольорового паперу. Від цього здавалося, що стелю прибрано гірляндами екзотичних рослин, а ввечері, коли горіли й чаділи гасом дві одинадцятилінійні лампи, від тих гірлянд розповзалися по майстерні поплутані тіні... Такий химерник був той Панько! Ми з ним одразу товаришувалися, хоч йому й було вже майже двадцять років, а мені влітку мало стати одинадцять. Літа, отже, не відогравали ніякої ролі й ми почували себе прекрасно. Тепер тільки я розумію, що цей юнак був просто дорослий підліток, а я велика дитина, і рівень розвитку нашого був як у п'ятнадцятилітніх хлопчаків. От чому нам було не важко сидіти вечорами, коли вже кінчали роботу, вдвох у майстерні й переглядати малюнки з книги „Трехсотлетие дома Романовых“, або читати Жюль Верна, гасати по світах підводних човном таємничого Немо, чи разом з Робертом і його прекрасною сестрою шукати батька, нещасного капітана Гранта.

Ми засиджувалися в майстерні допізна. Часом Панько розказував мені про своє село Крутоярівку, до якого він їздив недавно на тиждень про те, як у дитинстві пас він корів на леваді, про те, що батько в нього безногий, і про інші життєві дрібниці. Його безногий батько варив обід, пік хліб, прав білизну, виконував усю жіночу роботу, а мати працювала в степу, орала, сіяла, волочила... Я дивувався й запитував Панька, чому ж він сидить тут, а не їде в село працювати?

— Не поїду,—казав Панько,—там мені нема життя... Робітник з мене, сам бачиш, який,—він показував на свої довгі худі руки й на запалі груди,—а тут може в люди вийду... Та й робота легша... і заробіток є...

Він посилав додому гроші батькові, бо мати любила випити й часом пропивала все до останку, тоді била батька й він писав слізні листи Панькові, жалівся на неї. Панько любив матір, але й батькові співчував.

— То вже не життя, коли ти каліка,—звертався він до мене,—а ще коли над тобою баба начальником...

Я з ним погоджувався, бо моїм „начальником“ один час була „баба“— Раїса Лейзерівна... Я міг виносити якої завгодно сили стусани від самого ребенка, але найменший дотик її облудної білої ручки— обурював мене.

В цій точці ми сходилися з Паньком. Іще в другій. Ця друга загальна точка була— нелюбов до Файвеля, також підмайстера в палітурні.

* * *

Файвель був двадцятидвохлітній юнак, із сухотним рум'янцем на вилицях і далі аж до скронь. Він, сидючи за роботою коло вшивального варстату, співав соромницьких єврейських пісень, у них були такі місця, від яких уся майстерня розлягалася гучним реготом. Найулюбленіша його пісня була про дівчат, що сперше віддаються, а потім плачуть... Я думав, що він мабуть сам складає цих пісень, бо ні од кого більше я не чув їх. Він грав комічні ролі в єврейських аматорських виставах і, як казали, грав не погано, навіть добре. В нього була стара мати, вона жебрачила по містечкових хатах, ходила в лахмітті й жила невідомо, де й як. Мабуть також по добрих людях. Файвель, як і Панько та я, жив у палітурні.

Не любили ми його з багатьох причин. По-перше, за те, що він був дуже неохайна людина, завжди його онучі тхнули перепрілим потом, а сорочка була брудна, аж чорна. Інша причина була та, що він одержував порядну платню й не міг чи не хотів примусити матір кинути свою важку професію. Ми з Паньком тоді вже розуміли, що її професія важча за нашу, бо ми, з рештою, були власники своєї сили й могли її продати, а їй доводилося поневірятися, чекати, як собаці, тієї людської ласки, шматка хліба, тарілки борщу, чи кутка на ніч.

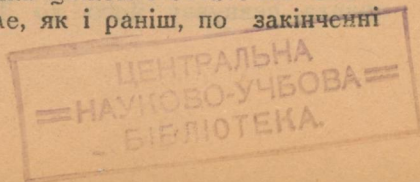
А остання з багатьох причин була та, що він мав звичку глузувати з Панька. Він доводив його своїми безглуздими жартами до крайньої роздратованості, потім відбувалося замирення, і так до другого жарту. Панько був парубок тихий, але запалистий, проте, запал його швидко проходив, на зненависть він не був здатний, тому Файвеля ми тихо не любили, не помшдалися на нього, навіть жодним рухом чи словом не завдавали йому клопоту.

По закінченні роботи він десь зникав, приходив знову до палітурні запізна й стукав несамовито в двері. Відчиняти йому ходили я або Панько. Він нашвидку скидав чоботи, розстилав ряднину на паці картону й засипав. Ми ж, переспавши перший сон, знову сідали до столу читати чи просто, лежучи, розмовляли на теми багатого різними очікуваними й несподіваними пригодами дня.

Часто ми говорили про Файвеля. Він для нас був незрозумілою людиною. Він ніколи ні з ким не говорив про себе та й про інших також, тільки лаявся та співав своїх соромницьких пісень. Він не цікавився книжками так, як ми, навіть більше— наше захоплення ними було об'єктом його вдаливих і невдаливих дотепів та брутальних жартів. Ми вже були погодилися з Паньком на тому, що Файвель просто зла, черства натура й що нічого ліпшого від нього чекати не можна.

* * *

На початку зими дев'яност шістнадцятого року з Файвелем сталася зміна. Він перестав виступати актором, не співав уже своїх пісень, за роботою сидів задумано, мовчки, наче зосередившись на одній думці... Було схоже на те, що ця невідома нам думка цілком і остаточно захопила його й не на хвилину не покидає. Але, як і раніш, по закінченні

роботи, він кудись зникав і не приходив до пізна. Часом він навіть не ночував у палітурні по дві-три ночі вряд.

Ми—я з Паньком, повеселішали.

Нарешті ми перестали бути загальним посміховиськом, так би мовити, брудною плямою на яскраво сонячному тлі нашої палітурні. Ми могли вільно читати Толстого „Хазяїн і работник“, Горького „Жизнь Матвея Кожемякина“, Ершова „Конек Горбунок“ та інші книжки, що безліч їх було в палітурні...

Одного разу хтось приніс до палітурні „Кобзаря“. Панько сів читати його ввечері й не вставав до ранку, не відповідав на мої запитання, ні одного слова не вимовив за всю ніч... Вдень за роботою він сказав мені:

— Оце так книга! Перший раз таку читаю. Все про нас написано... Тільки чого він так жидів не любить?

Другої ночі ми разом читали Шевченка. Панько захоплювався, а я ображений тим, що майже через сторінку зустрічав гірке й коротке „жид“—ліг спати. Мені обридло чути це слово від малеївських хлопців Ганьки й Степана, від двірника Савки, „городовиків“ у поліцейському сквері й я не розумів, як це міг мій найбільший приятель Панько захоплюватись віршами людини, що навіть у віршах не могла уникати цього бруального слова.

А Панько був як у чаду.

В першу получку він пішов на базар. У букиніста Мойші Тарнопільського він купив за двадцять копійок старого потріпаного Кобзаря й знов та знов перечитував його довгими зимовими вечорами.

Він виріс за цей час і вже став дивитися на мене, як на дитину. Я читав „Хижину Дяди Тома“ й плакав, не розуміючи, чому так зі мною поводить ся Панько. Ми все ще спали разом у палітурні. Файвель приходив пізно, інколи приносив із собою таємничі пакуночки, які на ранок невідомо куди зникали. Одного разу зник з черговою дозою пакунків і він сам.

— Було це в суботу...

Але треба пояснити систему днів відпочинку, яка була в нашій палітурні. Майстрі й підмайстрі-христіяни відпочивали в неділю. Євреї відпочивали в суботу. Так само й у свята. Отже, палітурня цілий рік працювала, за винятком тих днів, коли збігалися християнські свята з єврейськими, а таких днів було мало.

Одної суботи я прокинувся пізно. Панько вже сидів за варстатом. Файвеля не було. Це мене не здивувало, але коли він не з'явився вночі й ранком у неділю також, ми почали турбуватися... Кинулися до його речей—їх не було...

Ми зрозуміли, що Файвель подався у мандри... А коли за кілька днів прийшла до палітурні його мати-жебракка, ми—я та Панько, дали їй полтиника й сказали, що Файвель зник у суботу невідомо куди й як...

Вона впала непритомна на порозі.

Потому ще приходив околodочний надзиратель і питав, чи працює в палітурні Файвель Завулонов. Ми відповіли, що він, Файвель Завулонов у палітурні працював дійсно, але в суботу зник невідомо куди.

Околodочний написав протокола й примусив нас під ним підписатися...

Ввечері ми—я з Паньком балакали на цю тему, і вирішили, що Файвель—якийся злочинець, або вбив, або пограбував когось.

* * *

Наші відносини з Паньком стали вже зовсім налагоджуватись. Я ще, правда, ревнував його до Тараса Григоровича Шевченка, але мусив

змиритися з думкою, що „Кобзар“, з його незрозумілим для мене змістом, для Панька дорожчий, ніж я.

Отже, ми знову сиділи за книжками, розмовляли про війну, читаючи „Огонек“, „Всемирную Панораму“... Я захоплювався описами боїв, а Панько взивав мене дурнем. Чому він так ненавидав війну, я зрозумів лише за місяць, коли він повернувся з „воїнського присутствія“ і сказав гірко: — „забрили“...

З того дня почалися для мене гіркі часи.

Панько незабаром поїхав.

Я ходив на станцію виряджати його.

Він ішов по дорозі разом з багатьма іншими в шинелі, в незграбній шапці. За спиною в нього був клунок... В той клунок я поклав йому „Кобзаря“...

На станції новобранців посадовлено в теплушки, заголосили баби, впав на сніг безногий Паньків батько, засвистів свисток, закричав гудок, розпачливо і гостро—потяг рушив під плач жінок і дикі пісні новобранців... Необучених їх гнали на фронт. Величезну, крикливу, гнійну рану хотіли запхнути свіжим м'ясом.

До палітурні я йшов з Паньковим батьком. Він поруч зі мною на колінах ліз по снігу й оповідав про те, як у прокляту японську війну під Мукденом йому розтрощило обидві ноги черепками японської гранати...

— Ех, синок,—казав він мені,—молися богу за Пантюшку... може він на твою дитячу чисту молитву зглянеться, а я вже так нагрішив, що й не слухатиме він мене...

Я вирішив молитись.

Я згадав Панькові очі, повні одчаю й вирішив молитись.

В палітурні я віддав батькові Паньків кошик, він почапалав на своїх обрубках і швидко зник за ворітьми...

Другого дня в палітурні з'явилися нові люди: майстер Андрій та підмайстер Манька.

Вони за сніданком пили політуру, нюхали чорний хліб із сіллю, лаялись злісно й довго, невідомо з якої причини...

Мені вони не подобались.

Я їм теж не подобався своїм смутним виглядом і проханням не лаятись. Маньку—вісімнадцятилітнього хлопчину, величезного на зріст здоровила, невідомо з якої причини було охрещено жіночим ім'ям. Він заступив Панькове місце на роботі. Так само, як і Панько, він спав у палітурні.

Це завдало мені ще більшого горя.

Манька лягав спати рано й не міг заснути при світлі, гасив лампу, а я мусив сидіти й чекати доки він не захропе й тоді знову запалювати світло й сидати за читанням...

Андрій, навпаки, був маленький, сухенький стариган. Він доводився далеким родичем Маньці, але терпіти його не міг і згода панувала між ними лише за сніданком, коли вони пили політуру. Останні години Андрій, як майстер, гримав на Маньку, а Манька на мене, як на учня.

Моїм обов'язком було „мазати“ корінці або обкладинки. Переді мною стояв казанок з крохмалем, лежав стос обкладинок, я вмочав щітку в крохмаль, водив нею по обкладинці, потім згортав обкладинку вдвоє й одкладав на бік... Цілий день я робив те ж саме, ті ж самі, однакові рухи, міг це робити вже з заплющеними очима, міг дрімати й продовжувати „мазати“ обкладинки...

З корінцями справа була складніша.

Корінець—це вузенька смужка коленкору, таких смужок стос, під щіткою вони розповзаються, їх важко одривати один від усієї маси, а до того треба ще не забруднити „лиця“...

Під кінець дня рука починає боліти, а в ліктевому суглобі ломить, їсти хочеться...

Під кінець дня я починав відставати від Маньки, я був у нього за „мазильщика“, він же покривав обкладинками книжки.

— Маж швидше!—кричав Манька.

Я починав квапитись, щітка падала в мене з рук, обкладинки розсувались і бруднилились...

Манька лютів, схоплював щітку, бив мене нею по обличчю або просто „мазав“, аж поки ніс, очі, рот, щоки, волосся не вкривалися товстим шаром крохмалю...

Я плакав од болю, од образи—згадував, що Панько ніколи зо мною так не поведився і йшов умиватись... Рушника в нас не було—обличчя витирав грубим папером і знов ставав до роботи...

Частенько приходила до палітурні Файвелева мати. Я ще з вікна бачив її дитячу постать зодягнену в неймовірне дрантя й лахміття й виходив у сні. Вона плакала, питала, чи я нічого не чув про Файвеля. Її безброве брудне обличчя було сине від холоду й морщилося. У зморшках блищали сльози... Я стояв перед нею безпорадний, розгублений і повторював—не чути нічого...

В дні її відвідин Манька цинічно глузував наді мною, а ввечері, коли ми лягали спати, питав, чого це я не йду до тої жебрачки. Що він хотів цим сказати, я не розумів і це мене дратувало...

Він засипав.

Я світив лампу й сів до столу.

Зі стелі, од папірців, поналіплених на сволюки, падали на стіл тіні... Лампа хиталася під стелею, бляшаний дашок нагрівавсь... Я сидів над книжкою, не читав, дивився у вікно засноване химерним мереживом морозу. За вікном лютувала фуґа, вітер бив у стіни хатинки, рвав очерет зі стріхи... Така жура брала мене, такий сум... Як проклинаю я тепер своє загублене дитинство, без товаришів, без радості, з яким бодем я згаду про нього... І так, як у дитинстві, і тепер думки свої віддаю єдиному моему товаришеві, моему вірному другові—паперові.

Мій мовчазний друже! Моя любов тобі, мої безсонні ночі тобі, вся мука розтерзаного спогадами серця, всі сльози, що пролив я їх у проклятій палітурні—тобі... Чи не забагато?—ти кажеш. Але ж уся радість мого короткого життя, хвилини неймовірних піднесень, коли серце билось гаряче, нервово, коли хотілося обняти світ моїми кволими руками, коли кожна квітка, кожна травинка, кожний камінець на дорозі викликали щасливу думку, впевненість живу; і це тобі...

* * *

Того вечора я зачитався Марком Твенем.

Твір звався „Принц та жебрак“; і з бідним принцем траплялися нещасливі пригоди майже на кожній сторінці... Я жадібно ковтав очима рядки, навіть не дивився на малюнки, так мені хотілося знати,—а що ж далі?

Далі було от що—лампа надто розгорілася, бляшаний дашок завожений у клею та крохмалі нагрівся й почав смердіти, на гноті з'явилися ріжки, шкло бралось копотю, сажа літала по кімнаті...

Прокинувся Манька.

Він люто кинувся до мене, лаючись, що я палю гас, а потім йому від хазяїна влітає. Потім він учув неприємний запах горилого клею

що йшов від дашка, глянув на лампу й лють його збільшилась. Він став мене бити. Я вирвався від нього й вибіг на двір... Він ганявся за мною, нарешті впіймав і звалив на сніг...

Я не пам'ятаю, як я знов опинився в палітурні, не пам'ятаю, що зі мною було другого дня... Пам'ятаю себе вже вдома, на ліжкові з компресом на чолі й термометром під рукою... Я прохворів шкарлатиною шість тижнів, думали вже, що помру, та на радість матері—одужав...

І знов палітурня.

Я плакав, я жалкував, що не помер, що знов мушу йти на поневіряння, але батько сказав, що коли він (тоб то я) не схотів учитись, то мусить працювати... з ремеслом у руках і неписьменний не пропадає. Мати хіть-не-хіть—з ним погодилась.

Тепер я вже не жалкую, що не помер тоді... Я був малий і не знав, яка велична й буряна пора йде...

Було 28 лютого сімнадцятого року.

Андрій і ще інший майстер у палітурні, щось дуже часто бігали на вулицю й про щось пошепки розмовляли... Манька (я нікому не сказав, що він був винуватець моєї хвороби) лише хотів устряти до розмови—мав наказа робити своє діло й не тикати свого носа куди не слід.

Чомусь несподівано зазирнув до нас господар палітурні. Раніше ми його по два-три тижні не бачили.

Він про щось балакав зі старшим майстром—Андрієм, а коли пішов—Андрій сказав, підморгуючи:

— Усе мабуть знає!... Хазяїн...

Мене послали до газетного кіоска за „Южным Краем“.

Це була подія.

Газет ніколи ніхто в палітурні не читав. Навіть того, хто читав газети, вважали за пропащу людину. Я побіг.

Коло кіоска стояла черга, наче за хлібом, і схвильовані городові просили людей розійтись. Але ніхто на них не зважав. Це також здалося мені не нормальним—завжди городових боялись. Я простояв у черзі годину й прийшов з „Южным Краем“. Він не задовольнив майстрів.

— Нема в ньому нічого,—казали майстри, а я не розумів, чого вони шукають.

Та на завтра без усяких газет усі ми взнали, що царя скинуто й що в нас тепер революція. Манька з Андрієм на radoщах поцілувалися, випили пляшку політури й постановили прохати в хазяїна надбавки. Того ж дня хазяїн знов був у нас. Андрій з Манькою мнялися, підморгували один одному, підбадьорювалися й нарешті разом несміло промовили:

— Набавочки б?..

Хазяїн без довгих слів набавив Андріюві троячку, а Маньці півтора карбованці й пішов стурбований, заклавши руки за спину й перебираючи пальцями.

Тридцятого зранку вся палітурня піячила, а я пішов по місту блукати, дивитися, як очманілі околodочні надзирателі намагаються розігнати натовпи, що збираються коло газетних кіосків. Я бачив, як ціла юрба оточила будинок ісправника й вимагала віддати газетчикам конфісковані газети. Ісправник вийшов без шапки й схвильовано, з тримтінням у голосі заявив, що, дійсно, в Петербурзі йдуть якісь заколоти, але ніякої революції нема...

Його худорляве обличчя зі шпичками сивих усів, блискуча лисина на всю голову посиніли й він стояв безпорадний і повторював, заїкався:

— Га-газети ще не п-при-и-були... Н-ніхто їх не конфіскував, зрештою, це не моя справа, в мене наказ од губернатора.

Тоді з натовпу вискочив низенький кремезний чоловічок у пошарпаному кожущку та облізлому кашкеті й крикнув:

— Ти брось за губернатора ховатись! Ти нам очі не замазуй! Революція—вона, революція й єсть... Сволоч!

Юрба заревла несамовито.

— Мовчать!—крикнув ісправник, і його лисина ще більше посиніла. Він похапцем лівою рукою розстібав кобуру револьвера, але не встиг... Чоловічок у потріпаному кожущку вихопив бравнінга з кешені й вистрілив ісправникові в роззявленого рота. Кров хлюпнула з двох дірок разом: з рота і з потилиці... Ісправник упав на порозі свого будинка.

В будинок увірвалася анархична юрба.

Я ще постояв, подивився, як розчавлений важкими чобітьми натовпу валявся ісправників труп на ганку й почапалав далі...

За в'язницею коло вокзалу я зустрів салдатів караульної команди. Вони безладно йшли, плутаючись у полах шинелів, і командир, команди голосно кричав: Ать! Тва! Ать! Тва! — а сам ступав не вногу.

Повернувшись до майстерні, я застав у ній лише Маньку й Андрія. Вони були п'яні „в доску“ й ледви трималися на стільцях. Манька десь знайшов мою книжку „Трехсотлетие дома Романовых“ і шильцем проколював очі всім царям і царицям по черзі, починаючи з Михайла Федоровича й кінчаючи Миколою II та Олександром.

Андрій навчав його:

— Тепер, Манічко, рив-валюція,—захлинався він радісними словами,—ти бачив Манічко, як наші хазяїн присохли. Е-е! Т-ц! Це тобі не його імператорське величєство... Рив-валюція!—вискнут він і схилився головою Маньці на плече.

Манька продовжував виколювати очі царям і царицям.

Вони, обнявшись, спали на столі, а я тримтів на своєму паці картону, бо Андрій рекувізував мою подушку й ряднину...

* * *

Тепер, на десятирічному зломі нашої бурхливої епохи, я оглядаюся в минуле й багато з моїх дитячих вражень стає переді мною вже в іншому освітленні... Я вже по інакшому розумію їх. Справді! Курча—дитина звичайної курки, що лише знало блукати по дворі та, понуривши голову, дзьобом викльовувати з землі, з гною кимся розсипане зерно, тепер силою історичного процесу перетворилося на гордого птаха, що, не боячись, злітає в неосяжну височинь...

Ідучи на вокзал, я не сподівався зустріти там Файвеля. В цих тривожних днях я навіть забув про нього...

Коли я блукав по перону, переходив путі, зупинявся коло стрілок—мертва тиша панувала на станції...

Я зупинився коло напівзруйнованої „кукушки“ на запасній путі... Вона стояла з розбитим тендером... У баку вже давно замерзла забута вода, а в димарі нахабна галка звела гніздо й сиділа в ньому, висунувши чорну дзьобату голову...

Я зліз на паротяг, помацав кінчиками пальців зігнуту стрілку розбитого манометра, одчинив дверці топки—на колосниках лежав кам'яно-червоний перегорілий шар жужелиці...

Потім мою увагу притягла сила ричажків, що були в машині, я мацав їх руками, вони вже давно взялися їржою, як уся кукушка... раптово я підскобнувся, трохи не впав, схопився за якесь руків'я, повис на ньому, одним коліном стоючи вже на підлозі, і зачувся гострий і тонкий паротяговий свисток, я занімів. Я думав, що моя кукушка

зараз зрушить з місця й почне стрибати по рельсах на своїх розгойданих колесах, помчить мене в невідомому напрямі безупинно, як ошканий кінь... Я навіть пригадував таку історію, як кінь поніс необачного хлопчика і ніхто не міг коня зупинити... Нарешті хлопчик упав з коня мертвий.. То був кінь, а паротяг у моїй уяві стояв завжди вище за нього. Тому в мене аж серце похолело від цієї думки. Я зовсім забув про те, що моя „кукушка“ стояла носом у тупик... Так вона й продовжувала стояти, аж поки повз неї не пролетів інший паротяг, тягнучи за собою зелені третьокласні вагони. Тоді тільки я прийшов до пам'яті, острах мій зник і я виліз із „кукушки“.

З вагонів потягу, який щойно прибув, що гудок його так налякав мене, вискакували озброєні салдати з червоними стрічками на ремінцях рушниць, з червоними бантами на грудях, на шапках...

Я здивовано й захоплено дивився на салдатів, як вони оточували будинок станції, як поліцаї здали їм зброю, як вони зривали з поліцаїв погони та як, з рештою, частина прибувчих вишикувалась у колону й здавалось—збиралася рушати до міста. Десь з'явився великий червоний прапор. Один телеграфіст виніс із будинку кілька царських прапорів, з них поздирала білі й сині полотнища, залишили тільки червоні й з ними колона в супроводі залізничників, телеграфістів і навіть частини городових, що вже встигли причепити собі червоні банти, вирушила до міста.

Я біг з боку колони, слухав, як салдати співали якоїсь нової, ніколи мною не чуваної пісні, і серце в мене тьохкало... від того мабуть, що був прекрасний день першого весняного березня, небо холодно голубіло, сніг білів та іскрився під сонцем, а червоні прапори були новиною для мого ока й так само мабуть драгували його, як червоне драгує око биків та гиндиків... Справді, я був дуренький, як бузівок на луках...

Проти чоловічої гімназії колона зупинилася. На паркан виліз хтось худорлявий з довгими руками й промовляв. Як я зрозумів, мова йшла про звільнення „політичних“ з в'язниці. В'язниця була за двісті кроків від гімназії й незабаром усі посунули до неї. При цьому лави змішались, салдати з червоними бантами йшли вже поруч з обивателями, з будинку гімназії незабаром хлинула юрба гімназистів, надходили ще робітники з різних кінців міста, з млинів, дрібних майстерень та підприємств. Прийшли й наші, Андрій та Манька. Вони єдині серед натовпу були помітно випивші й Андрій, схиляючись, кричав Маньці на вухо: — Рив-волюція... Це тобі не його імператорське величєство!

В цій сутолоці численного натовпу я зовсім випадково натрапив на салдата в задріпаній шинелі, в шапці—неможливій шапці, які носили салдати в час великої війни. Вони були всі на гачках, а в цього салдата гачки мабуть пообривались і тому теплі клапани спадали не лише на потилицю та вуха, а й на обличчя. Салдат що-разу відкидав з обличчя клапана, хвилину підтримував його рукою, а коли приймав руку, клапан знову падав на очі.

Я вирішив зарадити його горю. В мене в сорочці було заткнуто голку, що нею я працював у палітурні, зшиваючи книжки. Я завжди лишав у вушкові довгу нитку, втикав голку в сорочку й обкручував ниткою обидва кінці голки так, що вона ніяк не могла випурснути. Я швиденько розплутав нитку й запропонував голку салдатові в інвалідній шапці. Салдат стояв боком до мене, і мені видно було його заросле в руду бороду обличчя. Він спочатку не зрозумів, а потім узяв голку й так знайомо промовив:

— Спасібо, мальчик...

— Файвель,—крикнув я,—це ти?

— Це я,—усміхнувся салдат з рудою бородою,—а ти...

— Шльомка!—докінчив я.

Я захоплено дивився на червоний бант у Файвеля на шинелі й уже розумів, чому Файвель зник з майстерні, і чому приходив околодочний надзиратель.

Ми йшли від в'язниці до нашої майстерні, я розказував Файвелеві про все, що трапилося в нас з часу його втечі.

— А Пантюшку взяли в салдати...

— Знаю,—відповів Файвель.—Його розстріляно на фронті за пропаганду... Знайшли в нього „Кобзаря“ й ще кой-які книжки...

Я згадав про Панька, про те, що „Кобзаря“ у сумку поклав йому я—і заплакав... Також я згадав і про те, що обіцяв безноготому Паньковому батькові за Панька помолитись, а не молився й рази й ще гірше заплакав. Перед очима моїми стояло Панькове обличчя, коли він прийшов з „військового присутствія“ й сказав, що його прийнято до війська. Також знову бачив я його безногого батька. Той шкульгав на своїх обрубках й розказував мені, як йому під Мукденем розстрошено обидві ноги й просив: „ти ж, синок, молись за Пантьюшку“...

Файвель постояв наді мною, помовчав, потім поклав мені руку на плече й сказав:

— Не плач, хлопче... Ну, розстріляли. Таке тепер врем'я прийшло... Може ще не одного з нас де небудь прихлопнуть. На те вона—борьба...

Він кінчив зашивати свою шапку, віддав мені голку й стиснув руку:

— Прощай, мальчик...

Уже смеркало... Березневе небо синім дзвоном висіло над містом. Файвель ішов уздовж порожньої вулиці з гвинтівкою на ремені через плече й його сутула постать чітко чорніла на присмерковому тлі... Я дивився йому вслід, щось стискувало мені груди, спирало дихання, спазмами схоплювало горло й несподівано для самого себе я заспівав тієї самої пісні, що співали її, ідучи зі станції, салдати.

— Марш у двір, жиденя!—крикнув, проходячи повз, обиватель у бобровій шапці.

Я зневажливо показав йому язика й продовжував співати.

Харків-Червоноград.

Січень, 1928 р.

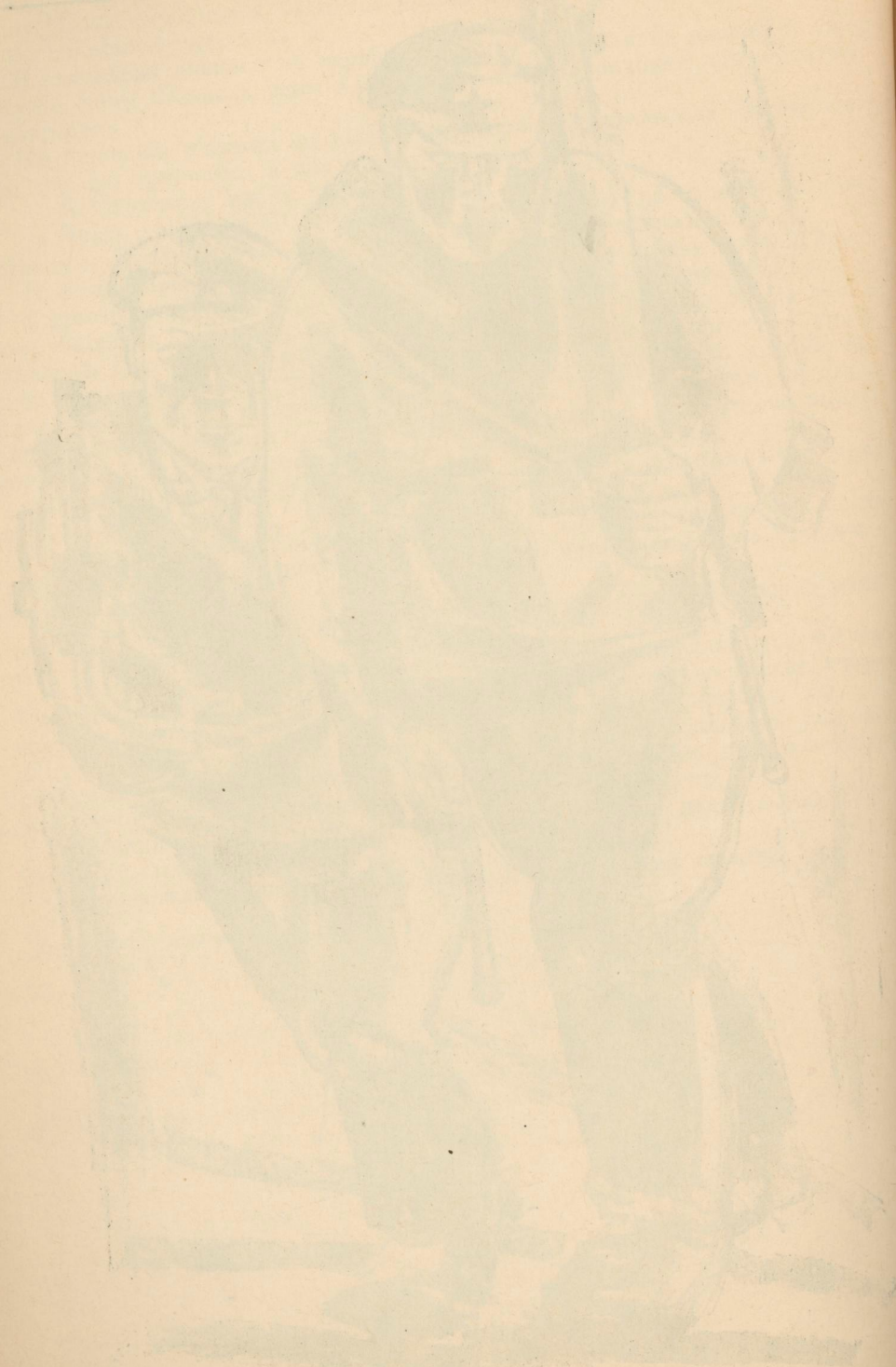

Толкачов
Кулаев

Кулеметчики
(1928 г.)

1910

1910

1910

(1910)